ЗЛОЧИННІСТЬ:

за межею загальноприйнятого (ІНША КРИМІНОЛОГІЯ)

Дмитро Федоренко

ДМИТРО ФЕДОРЕНКО

ЗЛОЧИННІСТЬ:
ЗА МЕЖЕЮ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТОГО

(ІНША КРИМІНОЛОГІЯ)

Київ
Дакор
2023

УДК 343.9(0.062)
Ф33

Рецензенти:

Андрій Бабенко, доктор юридичних наук, професор, директор інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ;

Сергій Лисенко, доктор юридичних наук, професор, академік Української академії наук, почесний член Міжнародної лондонської академії наук і вищої освіти, дійсний член Міжнародної асоціації безпеки інформаційних систем у м. Даллас.

Федоренко Д.

Ф33 **Злочинність: за межею загальноприйнятого (Інша кримінологія)** / Дмитро Федоренко. – Київ: ВД Дакор, 2023. – 232 с.

ISBN 978-617-8066-44-4

Усі ми абсолютно впевнені, що злочинність – це погано. Тому протягом тисячоліть запекло боремося з нею всіма можливими способами. Але, незважаючи на величезні витрати на правоохоронну систему, злочинність чомусь не зменшується, змінюються лише способи злочинної діяльності. А може, злочинність – це постійний природний супутник людства, спосіб досягнення якогось результату для якоїсь частини людей?

Автор дає інше, відмінне для звичного розуміння, поняття злочинності і того, хто насправді є «злочинцем». Аналізується (не)ефективність протидії злочинності, яка полягає зазвичай лише у розширенні заборон, збільшенні числа правоохоронних, контролюючих органів та посиленні покарання. Нерозумність такого підходу доведено історією людства.

Книга є підручником і водночас белетристикою для широкого кола читачів.

УДК 343.9(0.062)

ISBN 978-617-8066-44-4

© Федоренко Д., 2023
© ТОВ «ВД «Дакор», 2023

ЗМІСТ

Про що ця книга 5
1. Кримінологія метамодерну 8
2. Про закономірність злочинності 12
3. Злочинність як соціальна гра 38
4. Природа поведінки людини та злочинність 44
5. «Особистість злочинця» чи поняття, якого не існує .. 50
6. Мотиви або чому людина… не вчиняє злочину 60
7. Підстави криміналізації 63
8. Генезис злочинності 67
8.1. Навіщо вивчати чинники злочинності 67
8.2. Причина криміналізації діяння – бажання влади 71
8.3. Економіка та злочинність 74
8.4. Консюмеризм, показне споживання 80
8.5. Особливості сучасного суспільства 85
9. Показники злочинності 94
10. «Ціна» злочинності 118
11. Латентність та облік злочинності 123
12. Корупція 132
13. Соціальний контроль 145

14. Правосуддя 151
15. Справедливість 169
16. Покарання як (нібито) засіб протидії злочинності 177
17. Як у них і як у нас: досвід Скандинавських країн та сучасні тенденції 193
18. Кримінологія, суміжні науки, методологія, державна політика 216
Замість післямови 228

ПРО ЩО ЦЯ КНИГА

Останнім часом зміни у соціальній, науково-технічній і гуманітарній сферах відбуваються досить інтенсивно, відображаючи тенденцію до ще більшого пришвидшення. Однак деякі сфери життя людей за цим не встигають, практично не змінюючись. Те, що певною мірою було розумно і корисно для суспільства в минулому, є шкідливим і навіть небезпечним у сучасному світі. Адже на багато речей погляди не змінювалися віками. Зокрема, на розуміння злочинності, а водночас і на всю систему соціального контролю над нею.

У сучасній Україні ситуація ускладнюється ще й тим, що не забезпечено сповна дотримання основних правових принципів, як-от: справедливість, презумпція невинуватості, адекватність та співмірність покарання ступеню тяжкості вчиненого злочину, незалежність суддів і прокурорів. Однак і самі ці принципи втратили первинне значення, перетворившись деякою мірою на рудиментарні гасла. Що вже говорити про практику правосуддя, коли її основи стали такими суперечливими та мінливими навіть у короткому проміжку часу.

Правоохоронці є професіоналами, діяльність яких викликає жорсткі нарікання. Їх звинувачують, хоч іноді

й надто суворо, в неефективності, у тому, що вони передусім захищають власні інтереси, формуючи картинку уявної результативності роботи. Невідворотність покарання перетворилася на ілюзію, а химера рівності всіх перед Законом давно викликає гірку посмішку.

Відомо: виправні установи не виправляють. Водночас у в'язницях практикують насильство, умови перебування в них не відповідають декларованим європейським стандартам, а інтеграція у суспільство звільнених осіб дуже утруднена.

Усім цим завжди керували політика та бізнес, які іноді використовують працівників правоохоронних органів і правосуддя як ефективну та безжальну систему тиску на опонентів і конкурентів.

А що ж злочинність? Вона нікуди не зникає і пристосовується, живе за своїми, невідомими нам, законами. Тому переосмислити ставлення до протиправних діянь та методів протидії їм – основне завдання цієї книги. Однак найбільше хотілося б, аби книга стала цікавою для студентів-юристів. Адже саме на молодь та на її нове розуміння явищ і процесів, пов'язаних із злочинністю, покладаємо великі надії.

Система соціального контролю за злочинністю у державі має бути певною мірою гарантом гідного існування людей. Зрозуміло, що вона не може стати на фізичну охорону кожного індивіда, але своїм існуванням може забезпечувати стабільність суспільства.

Однак заклики до будь-яких реформ мають сприйматися дуже обережно. У минулому відбулося чимало соціальних експериментів і переважно вони, на жаль, закінчилися сумно та виявилися невдалими.

Події 2022 року, коли Україна зазнала відкритої військової агресії сусідньої держави з терористичним

режимом, не описано у цій книзі. Ситуація, в якій перебуває Україна, вплинула практично на всі аспекти життя країни. Структура, динаміка злочинності не є винятком. Однак такий стан неможливо відразу оцінити і проаналізувати, з погляду кримінології, у «процесі». Потрібен аналіз статистики та інші предметні дослідження.

Складається враження, що останніми роками кримінологія як наука в Україні розвивалася не надто продуктивно. Вкрай погано, що вона не була затребуваною в галузі практичного застосування, правотворчості. До того ж у деяких вітчизняних юридичних закладах освіти предмет «кримінологія» став не обов'язковим, а лише на вибір студента. Почасти це вина і тих фахівців, для яких кримінологія є предметом наукової діяльності та становить дослідницький інтерес. Їхній голос має звучати потужніше. Сподіваюся, що запропонована праця стане одним із кроків на цьому шляху. За дотримання множинного підходу різних рівноправних ідей та розуміння відносності будь-яких знань, окреслені у книзі висловлювання матимуть здебільшого характер роздумів, а не тверджень. Також переконаний: монополії на наукову компетентність у кримінології необхідно назавжди позбутися. Зважаймо на те, що Україна є частиною цивілізованої світової спільноти, тому кримінологічні дослідження мають інтегруватися у світову науку активніше. У зв'язку з цим актуалізується питання вивчення міжнародного досвіду і водночас популяризації вітчизняних напрацювань.

1. КРИМІНОЛОГІЯ МЕТАМОДЕРНУ

Кожній історичній епосі люди прагнули дати власну назву, вирізняючи в ній щось особливе. Період, який людство переживає нині, вважають епохою метамодерну.

З погляду ідеологів метамодерну[1], ми вступаємо в епоху, в якій новий спосіб бачення культури, науки та істини можуть витягнути суспільство з глухих кутів минулого. Філософія метамодерну – це невловима істина, що перебуває десь посередині всіх попередніх ідеологій. Метамодерн утілює в собі людський дуалізм – людина подібна до маятника, що постійно коливається між двома крайнощами, прагнучи балансу, але так ніколи його і не досягаючи. Метамодерн не надає нам готової ідеї, а пропонує віднайти її самостійно. І допоможе, якщо не осмислити зміни, що відбуваються, то хоча б із дечим змиритися. Такий підхід переноситься і до кримінології, і до осмислення головного явища, яке вона вивчає – злочинності.

[1] Метамодерн, метамодернізм (*англ. Metamodernism*) – концепція узагальнення змін та станів культури, панівна, починаючи з 1990-х років і до теперішнього часу, якій поступився постмодерн. Вони викликані двома категоріями причин: 1) матеріальні (зміна клімату, фінансова криза, терористичні атаки, цифрова революція); 2) нематеріальні (інтеграція в масову культуру).

Розвиток кримінології в Україні помітно відстає від західноєвропейської думки. Уявлення вітчизняної науки про злочинність сформувалося давно і було в цілому сталим. Кожен учений формулював його у руслі прийнятого розуміння як соціально-правового, історично змінюваного, масового та стійкого явища. Правознавці здебільшого вносили у визначення свої «ще більш красиві та точніші» філологічні звороти, що, власне, не впливало на сутність дефініції.

Кримінологічну науку напередодні проголошення України незалежною державою ще за звичкою репрезентувала авторитетна кримінологічна школа. Однак вона була спадщиною радянських, досить шаблонних, консервативних, підходів щодо розуміння та оцінювання злочинності. Кримінологію як наукову дисципліну поверхово вивчали в усіх юридичних закладах освіти, але серйозні дослідження поступово згорталися. Запит від правозастосовників на використання науки з часом усе більше послаблювався.

Останніми роками чимало учених за кримінально-правовою спеціальністю поставали з високопосадовців правоохоронних та інших державних органів влади, з дещо сумнівним минулим з погляду внеску в науку. Їхні пропозиції переважно стосувалися посилення санкцій статей, розширення заборон та створення все нових і нових правоохоронних органів. Суспільству зазвичай такий підхід подобався. «Експерти» наводили як позитивний приклад боротьби зі злочинністю розстріл хабарників у Китаї (що не сприяло становленню «беззлочинного» суспільства). А також ідеї Лі Куан Ю про те, що, аби перемогти корупцію, потрібно почати з ув'язнення трьох своїх друзів (які, втім, йому лише приписуються, але він їх ніколи не висловлював).

Водночас було ліквідовано чи скорочено деякі відомі ЗВО України (наприклад, Національну академію прокуратури України у 2020 році). Новостворені осередки, хоч і готують фахівців у галузі права (різні університети культури), так і не стали науковими центрами. Це теж не сприяло розвитку правових наук.

Життєвий досвід і роки роботи в правозастосовній практиці все частіше наводять на думку, що наші традиційні уявлення про злочинність і правопорушників, криміногенні фактори, соціальний контроль над злочинністю, у тому числі покарання, все менше відповідають сучасним реаліям. До того ж кримінолог, який володіє знаннями у цій сфері, підтвердить, що вони системно та цілісно ніколи не відповідали жодним розумним реаліям. І, мабуть, матиме рацію.

Ця ситуація, на перший погляд, видається абсолютно очевидною, оскільки останніми десятиліттями кардинально змінилося життя. Йдеться про цифрове суспільство, якість і динаміку життя у ньому, безпрецедентні можливості науки. І водночас абсолютно незрозумілою, з огляду на те, що в такому розвитку цивілізації людина, її ментальні властивості, риси, бажання та устремління за тисячоліття абсолютно не змінилися. За винятком того, що, будучи лише одним із видів ссавців, Homo sapiens, вона уявила себе напівбогом, а всі інші тварини, природа мають виконувати лише другорядну роль, її обслуговувати, і що вона, на відміну від інших тварин світу, має від народження якісь «невід'ємні та невідчужувані», природні й законні права. Причому підтримувати ці права необхідно здебільшого під страхом запровадження нових і нових кримінальних заборон та розгалуженої системи правоохоронних органів.

Мисляча людина зазвичай, не виправдовуючи те, що називається злочином, завжди доходила до розуміння неминучості всіляких вчинків, які вкрай небезпечні для людей. Нині більшість іменитих зарубіжних кримінологів абсолютно правильно вважають, що формулювання поняття злочинності як особливого явища вкрай невідповідне. Злочинність треба вивчати й оцінювати, як і інші об'єктивні явища, характеристику реальної та цілком природної поведінки. При цьому враховувати, що чимало складів злочину мають штучний характер, а їхня криміналізація нічим не обґрунтована і навіть небезпечна.

Зрозуміло, здебільшого ми визнаватимемо злочинність «ворогом суспільства». Але не потрібно створювати навколо неї ореол надприродного явища та демонізувати. Тому змінити ставлення до злочинності – одне з пріоритетних завдань кримінологів в Україні. Це, зрештою, спонукатиме не лише вчених, а й законодавців до іншого, раціональнішого розуміння злочинності, оптимального застосування покарання.

2. ПРО ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЗЛОЧИННОСТІ

Вислів у Старому Заповіті: «Що було, те й буде; і що робилося, те й робитиметься, і немає нічого нового під сонцем», приписується цареві Соломонові. Життя підтверджує сенс фрази про незмінність явищ і процесів, зокрема щодо явища, яке ми називаємо злочинністю.

Про закономірний характер злочинності твердив непопулярний нині Карл Маркс. А саме, що злочини, у всесвітньому масштабі, виявляють за кількістю і класифікацією таку саму закономірність, як і явища природи. Тоді треба визнати, що злочинність існуватиме, доки існує суспільство.

Домінувальною кримінологічною тенденцією останніх десятиліть є зростання злочинності у цілому в усьому світі (попри деяку неоднорідність за періодами), що за своїми темпами випереджає зростання населення. За даними оглядів ООН, злочинність у світі, в середньому, зростає до 5% на рік при прирості населення в 1–1,2%. Навіть у період пандемії (2019–2021), особливо у містах, це зростання лише посилилося. Водночас спостерігається відставання соціально-правового контролю від зростаючої криміналізації суспільства. Упорядкування мотивації в поточному столітті, на жаль, не настало.

Вона здебільшого «прагматизувалася», «скоротилася» й «утилізувалася». Не змінилася і сутність кримінальних спонукань, серед яких корисливість, заздрість, влада, помста, образа, сексуальний потяг та інші мотиви. На основі колосальних науково-технічних та гуманітарних досягнень удосконалювалися лише способи та прийоми їхньої практичної реалізації.

Кримінальне законодавство постійно поповнюється новими статтями, деякі попередні скасовуються. Причому «нові форми» злочинів не народилися з небуття, а з'явилися трансформаційними новелами. У цьому плані «старі форми», якось «з'явившись», зазвичай у небуття не кануть. Відьом і чаклунів кілька століть тому спалювали на вогнищах, але вони не зникли, а навіть процвітають як «провісники», «народні цілителі». За саботаж свого часу застосовували жорсткі заходи соціального захисту, а нині це називається звичайними страйками, демонстрацією соціального протесту, які стали повсюдними та кримінально не караються. Самі дії, за збереження відповідних потреб, не зникають і не викорінюються, змінюється лише їхня правова і кваліфікаційна оцінка. Коли суспільство звикає до якихось раніше ганебних форм поведінки, або коли вони стали дещо масовими і звичними, всі вони перетворюються на адміністративні правопорушення, дисциплінарні провини і навіть на авангардистську форму прогресивної та правомірної поведінки.

Соціологи, філософи ввели у вжиток термін «уявна реальність» (або «соціальна уява»). Його розуміють як цінності, явища, інститути, закони та символи, через які люди сприймають себе як соціальне ціле. Це характерно для членів певної соціальної групи та відповідного суспільства. Важливим для нас терміном також є

«соціальний конструкт» або «соціальний концепт» – породження конкретної культури чи суспільства, що існує виключно зважаючи на те, що люди згодні діяти так, ніби воно існує, чи згодні дотримуватися певних умовних правил. До очевидних соціальних конструктів належать «гра», «гроші», «релігії», «титули», «освіта», «корпорації» та інші.

Постає запитання – чи є злочин і злочинність логічним продовженням тих властивостей, які природно притаманні людям, а сама злочинність належить лише до уявної реальності? Останніми десятиліттями більшість кримінологів з різних країн дійшли розуміння, що в існуючій дійсності немає об'єкта, який був би «злочинністю» або «злочином» за змістовими, внутрішніми властивостями. Злочин і злочинність – поняття відносні, «договірні», тобто як «домовляться» щодо них законодавці (влада). Причому лише почасти з урахуванням думки певної частини населення, а в більшості випадках, не враховуючи її. Їхня сутність – соціальні конструкти. Щодо злочинності, то такий соціальний конструкт лише частково відображає реалії: деякі люди чинять фізичне насильство над іншими, деякі заволодівають чужим майном, деякі, реалізуючи власні помисли, обманюють інших тощо.

Справді, навмисне заподіяння смерті іншій людині (вбивство) – це найтяжчий злочин у всьому світі. Але навмисне заподіяння смерті іншій людині може відбуватися за різних обставин. І тоді вся оцінка цього діяння «обертатиметься» навколо критерію «правомірність». А він не є природним та об'єктивним. І цей критерій постійно змінювався у часі і змінюватиметься у різних суспільствах.

Розглянемо приклад професійної діяльність лікаря у

країнах, в яких законодавчо дозволено евтаназію. Таких країн налічується близько десяти, у кожній з них щорічно кількість осіб, які зазнали евтаназії, обчислюється сотнями. Лише у Швейцарії 2020 року близько 1300 людей пішли з життя за допомогою асистованого самогубства, скориставшись послугами двох найбільших у країні організацій із надання допомоги у цій сфері: Exit та Dignitas. (Нині використовують метод прийому внутрішньовенно розчину пентобарбіталу натрію).

Для країн пострадянського простору Нідерланди, Швейцарія, Канада, Іспанія є прикладом високих стандартів демократії та правосуддя, розвиненої економіки, високого рівня життя людей. Вони здебільшого є зразком для наслідування. Але людина, яка у цих країнах легально виконує медичні функції евтаназії, виконавши ті самі дії в Україні, буде злочинцем, вчинивши умисне вбивство.

Або інший приклад легального заподіяння смерті іншій людині – у процесі виконання смертного вироку. На початку нашого століття смертна кара зберігається у 58 державах. Незважаючи на тенденцію до зниження, в цей самий період у всьому світі на смертний вирок чекали 28 567 ув'язнених. Найбільше з них – в Іраку, Пакистані, США. При цьому смертної кари зазнавали 483 особи.[1] Точна кількість смертних вироків, які щорічно виконуються у світі, невідома, оскільки деякі країни, в яких смертна кара застосовується дуже часто (наприклад, КНР і КНДР), не публікують жодних статистичних даних про кількість страчених. У Китаї вона застосовується досить широко за такі діяння, як

[1] Див.: Amnesty International Global Report: Executions Worldwide Fewest in a Decade, Death Sentences Fall More Than One Third in 2020; https://www.bbc.com/news/world-39557064

хабарництво (понад 460 тисяч доларів), браконьєрство (зокрема, полювання на амурського тигра) та інші. Лише протягом 2011–2015 років у Китаї скасовано страту за приховування доходів, сутенерство, підробку грошових знаків. У 13 країнах смертну кару передбачено за економічні злочини (корупцію, розкрадання). У деяких ісламських країнах встановлено смертну кару за перелюб, зґвалтування, гомосексуальні контакти, статевий зв'язок між немусульманином та мусульманкою.

Багатьом відоме поняття «ліцензія на вбивство». Воно стосується будь-якого військовослужбовця, комбатанта ((фр.: *combattant*) – у міжнародному праві особа зі складу збройних сил країни в борні, безпосередній учасник воєнних дій) і яке під час збройного конфлікту, війни надає право вбивати іншу людину-ворога. І тоді такі дії не будуть кримінально караними (принаймні у межах своєї країни). Вбивство ворога переважно перестає бути суспільно осудним, а сприймається як позитивна і корисна дія. Змінюється психологічне ставлення до таких діянь як суспільства, так і самої людини.

Професор історії Біркбека, Лондонського університету, Джоанна Бурк (Joanna Bourke) зазначає, що характерний вчинок чоловіка на війні – не смерть, а вбивство. Для людей, які перебувають на армійській службі, війна означає бути чи ставати ефективними вбивцями. Дж. Бурк аналізує інформацію з листів, щоденників, мемуарів і звітів британських, американських та австралійських ветеранів трьох воєн (Перша світова війна, Друга світова і війна у В'єтнамі). У книзі «Інтимна історія вбивств»[1] історик передала й описала емоції од-

[1] Книга здобула премію Френкеля в галузі сучасної історії і премію Вольфсона за історичну літературу.

ного сором'язливого, чутливого молодого солдата, який у бою вперше вдарив німця багнетом, через що «отримав чудове задоволення». Дж. Бурк доходить висновку, що сутність війни заохочує задоволення від вбивства і звичайнісінькі люди можуть стати, і часто стають, ентузіастами-вбивцями, переконаними катами.[1]

Ми частіше стикалися з поняттям «ліцензія на вбивство» як із літературним прийомом, який використовується в політичних та шпигунських детективах. У такому сенсі він означає офіційний дозвіл уряду (повноважного органу державної влади) секретному агенту на самостійне ухвалення рішення про необхідність і доцільність вбивства для досягнення певної мети та приведення його в дію. При цьому вбивство не обов'язково має бути здійсненим із метою самозахисту.

Така концепція набула поширення завдяки фільмам за романами Яна Флемінга про легендарного агента Джеймса Бонда. Зокрема, шістнадцятий фільм отримав однойменну назву (англ.: «License to Kill»). Присвоєний йому особистий номер, що починався з двох нулів (007) означає, що агент має ліцензію на вбивство.

Поряд із художнім відображенням такі факти досить відомі в житті. Це робота спецслужб щодо ліквідації конкретних осіб, так звана точкова ліквідація. Точковою, однак, її можна назвати лише умовно. Наприклад, події ліквідації ісламського проповідника та політика, керівника бригад бойового крила організації «Хамас» Салах Шахаде у 2002 році. Тоді представники ізраїльських силових структур скинули бомбу, вагою тонна, на його будинок у центрі густонаселеного району

[1] Див.: Joanna Bourke. An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century. Basic Books, 2000.

в Газі. У результаті було вбито не лише Салаха Шахаде та його помічника, дружину, дітей, а й мешканців інших будинків навколо. Усього було вбито 15 палестинців, у тому числі вісім дітей. Юридичних наслідків для організаторів та виконавців такої позасудової ліквідації не настало.

В американській пресі послуговуються терміном *«цілеспрямоване вбивство»* (англ.: «Targeted killing»). ЦРУ США неодноразово використовувало цей метод у своїй роботі (ліквідація в Пакистані у травні 2011 року засновника «Аль-Каїди» Усами бен Ладена). У листопаді 2020 року іранського фізика-ядерника Мохсена Фахрізаде було вбито з кулемета із супутниковим наведенням.[1] Кулемет «навівся» на обличчя Фахрізаде за допомогою високотехнологічної камери, в ньому було використано технології штучного інтелекту. Західні та ізраїльські розвідки, яких підозрюють у здійсненні цієї операції (втім, не доведеної) стверджують, що Фахрізаде відіграв важливу роль у ядерній програмі Ірану. Він очолював організацію з досліджень та інновацій при Міністерстві оборони країни.

«Ну, то це зовсім інше»! Адже йдеться про ворогів держави та суспільства, глобальні ситуації, що загрожують правопорядку. Фактично реакція у відповідь або попереджувальна діяльність з підтримки світової безпеки – так можна поставитися до ситуації.

Однак таких прикладів в історії людства, що абсолютно не змінювалася в часі, можна наводити як завгодно довго. Не засуджуваними у суспільстві були (зрозуміло, у конкретний період) убивство під час гладіаторських боїв, як «культурний» час проведення давніх римлян,

[1] Див.: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55214359

знищення мусульман за часів Хрестових походів – серії релігійних воєн XI–XV століть із Західною Європою, расові чистки в нацистській Німеччині. Усе це було легальним і не каралося.

Питання правомірності скоєння вбивства викликає палкі дискусії навіть у такому аспекті, як застосування необхідної оборони. Фахівці з кримінального права підтвердять, що її практика, як і законодавча конструкція в Україні з її оціночними поняттями, вкрай неохоче стає на позицію сторони, яка зазнала нападу. Нерідко, з соціального контексту, такі дії кваліфікуються як умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони. Щороку близько 100 осіб засуджують в Україні за такі діяння.

Людина, яка захищається, переважно опиняється у вкрай невигідній ситуації щодо нападника. Адже, зважаючи на норми закону, шкода, яка завдається при захисті, має бути приблизно рівна шкоді, яка завдається нападником. Але як, будучи в стресі, той, хто захищається, може визначити в той самий момент, коли потрібно зупинитися і не завдати надмірної шкоди, у тому числі й смерті? Найчастіше, ніяк.

На думку професора М. Й. Коржанського, його місію на землі буде виконано, якщо він доб'ється скасування меж заходів необхідної оборони, коли кожен злочинець знатиме, що за відсіч нападникові та заподіяння будь-якої шкоди, навіть смерті, ніхто не буде притягнутий до кримінальної відповідальності. Навпаки, буде нагороджений як герой. У законодавчих актах багатьох держав знято такі обмеження. М. Й. Коржанський навів приклад Болгарського кримінального кодексу, в якому зазначено, що не підлягає кримінальній відповідальності той, хто завдав злочинцеві надто тяжких збитків

унаслідок хвилювання чи переляку. Нікого судити за таку шкоду не будуть.[1]

Питання правомірності стосується не лише позбавлення життя іншої людини, а й, до прикладу, сексуального насильства, зґвалтування. Організація Об'єднаних Націй визначає їх як «будь-який сексуальний акт, спроба його вчинення або інші дії, спрямовані щодо сексуальності людини з використанням примусу, які здійснює будь-яка людина, незалежно від її взаємин із жертвою».[2]

Однак довгі роки сексуальне насильство щодо жінок не засуджувалося, більше того, не розглядалося як злочин. У багатьох суспільствах жінки вважалися просто власністю чоловіка – батька, чоловіка чи брата. У деяких законодавствах зґвалтування належить до категорії майнових злочинів, тобто, жертва не та, що зазнавала зґвалтування, а той, кому вона належить. Відповідно, справедливість відновлювалася шляхом відшкодування майнової шкоди: ґвалтівник сплачував батькові чи братові жінки викуп за наречену та забирав її собі. Біблія наказує: «Якщо хтось зустрінеться з дівчиною необрученою, і схопить її, і ляже з нею, і застануть їх, то той, хто лежав з нею, повинен дати батькові її п'ятдесят сіклів срібла, а вона нехай буде його дружиною…» (Втор. 22: 28–29). Із погляду давніх євреїв, це був розумний спосіб залагодити справу.

Зґвалтування жінки, яка не є чиєюсь власністю, і зовсім не вважалося злочином – як підняти з землі кинуту невідомо ким монету не вважається крадіжкою. А вже думка, що подружнє поєднання можна розцінити як зґвалтування, взагалі здалася б абсурдною. Чоловік мав

[1] Коржанський М.Й. Спогади. Київ: Атіка, 2003. С. 84.
[2] https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women

повну владу над сексуальністю своєї дружини. Сказати, що він її зґвалтував, – все одно, що звинуватити людину в крадіжці самого себе. І так вважали не лише в давнину.[1] Навіть у Великій Британії таке становище змінилося лише у 1991 році, коли Палата лордів ухвалила, що вважає подружжя повноправними партнерами у шлюбі, і що чоловік, відповідно, може бути визнаний винним у зґвалтуванні дружини. У Німеччині лише 1997 року з'явилася стаття за зґвалтування у шлюбі. На 2006 рік у 53 країнах світу все ще не було юридичної можливості судити чоловіка за зґвалтування дружини.

Заволодіння чужим майном без згоди власника є злочином. Але ж існує заволодіння чужим майном, яке не вважається злочинним, а цілком легальним. Наприклад, вилучення майна державою без згоди власника за рішенням суду у порядку конфіскації. І навіть за рішенням іншого несудового (виконавчого) органу, зокрема, в порядку оголошення санкцій.

Є й інші способи «вилучення» майна: як податку, обов'язкових платежів, оплати зборів чи послуг, наданих державою. Прийнявши процес такого вилучення через законодавчий орган, він ставав легальним, набував статус законного. Однак у багатьох випадках це навряд чи можна назвати справедливим. Наприклад, нині з подивом сприймається так званий податок на холостяків, за яким бездітні чоловіки та бездітні заміжні жінки мали відраховувати частину доходу чи відсоток зарплати державі. Такий податок існував у СРСР (включаючи територію сучасної України). Але він також існував деякий час, починаючи ще з 351 року до н. е., у Давньому

[1] Див.: Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. BookChef, 2021.

Римі, 1909 року вводився у Болгарії, 1926 року в Італії, у 1946–1973 роках податок на бездітність (точніше, підвищена ставка прибуткового податку) існував у Польщі.

Отже, безсумнівно: багато звичних суспільних явищ є ні чим іншим, як соціальними конструкціями, вони деякою мірою штучні, «вибудовані» суспільством, а в деяких випадках лише частиною цього суспільства – владою, яка керує державою. Злочин – це те, що тут і зараз визнається таким державою. Таке розуміння з'явилося в соціальних науках ще у другій половині XX століття. Воно пов'язане з ім'ям професора Бостонського університету Пітера Бергера. Світову популярність Бергер (Berger) здобув завдяки його спільній з Томасом Лукманом (Luckmann) монографії «Соціальне конструювання реальності» [1].

Сказане не означає, що соціальне конструювання злочинності відбувається цілком довільно. Держава створює такі елементи на основі деяких соціальних, політичних та буттєвих реалій. Зрозуміло, що реальністю є те, що деякі види людської життєдіяльності завдають певної шкоди, спричиняють збитки іншим. Тому така об'єктивна реальність здебільшого негативно сприймається та оцінюється іншими людьми, суспільством і, нарешті, отримує правову оцінку, у нашому випадку, кримінально-правову.

Формальне вираження цих процесів можна спостерігати з давніх-давен, з моменту утворення держав: у Давньому Римі – злочини постають з сенатських і народних рішень (лат. «ex senatusconsultis et plebiscitis crimina exercentur»). І нині держава у кримінальному законі визначає, що саме вважається злочином. Це ми і називаємо деліктом, правопорушенням, злочином і фіксуємо це у законі.

[1] Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality. NY: Doubleday, 1966.

У сучасній кримінології визнання злочинності як соціальної конструкції поділяють більшість зарубіжних кримінологів. Дотримуються схожої позиції і деякі українські вчені.

Зокрема, досить докладно обґрунтовано розуміння злочинності та злочину як соціальних конструктів, а також розглянуто процес такого конструювання в Оксфордському довіднику з кримінології.[1]

Норвезький кримінолог Нільс Крісті стверджує, що злочинність не має природних кордонів. Вона – продукт культурних, соціальних та ментальних процесів. Це уможливлює начебто парадоксальний висновок: «Злочинності немає» (англ.: Crime does not exist).[2]

У цьому контексті нідерландський кримінолог Люк Хулсман звертає увагу на таке: «Злочин – не онтологічна реальність… Злочин – не об'єкт, але продукт кримінальної політики. Криміналізація є одним із багатьох шляхів конструювання соціальної реальності».[3]

Німецькі кримінологи С. Шеєрер та Х. Хесс обстоюють ідею про те, що злочинність – це не онтологічне явище, а мисленнєва конструкція, яка має історичний та мінливий характер. Злочинність – соціальний та мовний конструкт. Злочинність майже повністю конструюється контролюючими інститутами, які встановлюють норми та приписують вчинкам певні значення.[4]

---

[1] Maguire M., Morgan R., Reiner R. (Eds.) The Oxford Handbook of Criminology. Fourth Edition. Oxford University Press, 2007, pp. 179–337. Young J. The Vertigo of Late Modernity. SAGE Publications, 2007.

[2] Christie N. A suitable Amount of Crime. NY-L.: Routledge, 2004, pp. 10–11; Christie N. Ibid., p. 1.

[3] Hulsman L. Critical Criminology and the Concept of Crime. *Contemporary Crisis*. 1986. № 10, pp. 63–80.

[4] Hess H., Scheerer S. Was ist Kriminalität? *Kriminologische Journal.* 1997. Heft 2.

Український учений Ю. Орлов зазначає, що злочинність має розумітися як соціально-конструктивістський сегмент (сфера) соціальної діяльності, який вміщує в собі незмінне антропологічне, а тому природно зумовлене, ядро.[1]

Насправді проблема полягає в іншому. Навіть у класичних підручниках з кримінології побіжно визнається той факт, що однією з причин злочинності є відставання або невідповідність законодавства вимогам часу. У різних країнах, зокрема й в Україні, помітні термінологічні недоліки, непродуманість та дискусійність багатьох положень кримінального законодавства, іноді й очевидні суперечності між ними. На цьому наголошують експерти з кримінального законодавства в Україні, але це не завжди помічається законодавцями.[2] У деяких випадках кримінальний кодекс так і не став чітким орієнтиром для відмежування злочинного від незлочинного. Це, зокрема, є наслідком того, що у ньому значною мірою втрачено системність наукового забезпечення. Текст кримінального кодексу без належного врахування думки фахівців, і не лише в галузі кримінального права, поповнювався нормами та інститутами, які, з огляду на їх непродуманість, дискусійність, а іноді й помилковість, не мали бути відображеними у кримінальному законодавстві.

У зв'язку з цим йдеться про практичну некомпетентність законодавця, а часом зловживання, коли

[1] Орлов Ю.В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 275.

[2] Див.наприклад: Порушення принципу юридичної визначеності у змінах до Кримінального кодексу під час війни. Микола Хавронюк. 18.05.2022. Центр політико-правових реформ (ЦППР).

невиправдано криміналізують певні дії. Якісь люди (представники влади) ухвалюють закони та нав'язують їх суспільству. А потім легко змінюють їх багато разів відповідно до нових потреб. Тоді про яку саме «загальну» користь кримінального закону йдеться? А також, про яку рівність усіх перед законом, гуманізм, справедливість, юридичну визначеність та інші чудові принципи кримінального права?

У листопаді 2015 року Верховна Рада України ухвалила закон, відомий як «Закон Савченко», яким внесено зміни до Кримінального кодексу України. Йдеться про те, що один день попереднього ув'язнення зараховується за два дні позбавлення волі під час обчислення судом покарання. 255 народних депутатів проголосували за ухвалення законопроєкту, жоден депутат не проголосував проти і не утримався (частина не голосувала, зважаючи на відсутність). Через місяць Президент підписав цей законопроєкт, у такий спосіб остаточно завершивши процедуру його ухвалення.

Закон призвів до суперечливих наслідків і зазнав критики юристів, преси, і, звичайно ж, «диванних експертів»: закон називали «непрофесійним, популістським і просто безглуздим».

Закон, завдяки якому на волю вийшло понад 10 тисяч осіб, які не відбули свого терміну, було скасовано через 18 місяців тим самим скликанням і тим самим складом депутатів. Підписано тим самим Президентом.

У цьому випадку вбачаємо некомпетентність, непродуманість прийняття чи скасування рішень. Причому не окремих приватних осіб, а політиків, законодавців. Їхні рішення є значущими для всього суспільства. Очевидно, у таких ситуаціях варто застосовувати щонайменше звичайні правила політичної

відповідальності щодо осіб, які ухвалюють непродумані рішення.

Деякі види діянь, визнані злочинними з погляду кримінального закону, не завдають шкоди іншим, або завдають шкоди незначної, тому введені в кримінальний закон без достатніх підстав. Це, зокрема, так звані «злочини без жертв», які існують у більшості країн. Автор цього терміну, американський кримінолог Едвін Шур, вважає такими придбання, зберігання та вживання наркотиків, добровільний гомосексуалізм, проституцію, операцію аборту, виконану лікарем.[1] У таких випадках жертвами є самі суб'єкти відповідних діянь. На жаль, перелік таких «злочинів» можна наводити як завгодно довго. Вони існували у минулому, існують і нині у багатьох правових системах.

Про те, що законодавець грішить розширювальним тлумаченням шкоди, що підлягає внесенню до кримінального законодавства, засвідчує той факт, що, згідно з буквою закону, майже все доросле населення більшості країн – правопорушники та навіть кримінальні злочинці. Найвідоміший кримінолог Ф. Зак, вплив якого на розвиток кримінології важко переоцінити, у своїх дослідженнях згадує, що кожен у житті хоча б раз скоїв злочин: широкі опитування населення США показали, що понад 90% громадян хоча б раз у житті скоїли побутову крадіжку, насильство або серйозно порушували правила дорожнього руху.[2]

Дослідження ці не нові, втім законодавство України та інших держав продовжує надмірно робити більшість своїх громадян правопорушниками. Різні довільні

[1] Schur E. Crimes Without Victims. Englewood Clifsf, 1965.
[2] Zack. Criminal sociology. Wiesbaden, 1968.

обмеження та заборони держави часто не піддаються логіці та здоровому глузду.

25 березня 2020 року Кабінет Міністрів України запровадив на всій території України режим надзвичайної ситуації на період до 24 квітня, який потім продовжили до 11 травня (через COVID-19). Зрозуміло, такий правовий статус призводить до різних обмежень стосовно громадян.

Звернення до статистики захворюваності на коронавірус у той період засвідчує, що 25 березня 2020 року, в перший день повного карантину, за добу було зареєстровано всього 43 нові випадки та один летальний в Івано-Франківській області.

У 2021 році (у квітні, листопаді) щодня неодноразово виявляли понад 20 000 нових випадків коронавірусної хвороби в Україні. Також фіксувалося понад 800 смертей на добу. Але режим надзвичайної ситуації запроваджено не було. Хтось може пояснити введення режиму надзвичайної ситуації у 2020 році або чому його не запровадили пізніше – у зазначений період?

Змоделюємо ситуацію, яка є абсолютно типовою для досить значної кількості людей в Україні. Йдеться про підприємця середнього рівня, який має 5–10 найманих працівників. Усі вони одержують, хоча б частину, «зарплату в конвертах», деяких офіційно не працевлаштовано (цілий «букет» правопорушень, ухилення від сплати податків тощо). На підприємство прийшли з контролюючого органу (представники служби «надзвичайних ситуацій», фіскальної служби – не важливо). Питання дрібне, але його «залагодження» потребувало 100 доларів (пропозиція або надання неправомірної вигоди, одержання неправомірної вигоди). Пощастило отримати непогане замовлення – підряд на виконання робіт від державного підприємства. За це довелося

поділитися, віддавши частину майбутнього прибутку у вигляді «відкату». Щоб компенсувати ці витрати, штучно мінімізував доходи, наприклад, через «обнальну» фірму, показав, що замовляв фактично невиконані і неіснуючі види робіт, наприклад, рекламу, вивчення та моніторинг ринку, консультації правового характеру тощо. Добову виручку від реалізованої продукції через бухгалтерію не провів, а документи від купленого додому ноутбука показав як витрати підприємства. Під виглядом вигаданого свята – всесвітнього дня боротьби за «щось там», вручив учительці своєї дитини 100 доларів, щоб не чіплялася через дрібниці, приділяла більше уваги, оцінку кращу поставила. Старшій дитині передав суму, достатню для складання важкого іспиту до ЗВО. Увечері з приятелями покурив марихуану, яку ще й «про запас» дали, і відніс додому. Заодно заїхав до знайомого. Він віскі продає, але не в магазині, а нелегально привезене контрабандою з-за кордону. Так дешевше.

І це лише на побутовому, низовому рівні. І це тільки за один або кілька днів! А за все життя? В якому випадку ситуація знайома Вам особисто? Чи у всіх? Такий перелік можна продовжувати як завгодно довго: «домовився» про влаштування на хорошу роботу в державну структуру (так-так, ми всі знаємо про конкурсні відбори, але…), в обхід правил отримав дозвіл, ліцензію регуляторного органу. А тепер нове – скористався підробленим сертифікатом про вакцинацію від COVID-19, а його хтось виготовив. Таких лише офіційних фактів у 2021 році в Україні, за даними Міністерства охорони здоров'я, виявлено понад 210 тисяч.

Зайва криміналізація будь-яких правовідносин, а потім уявна боротьба з ними, надалі самовідтворює корупцію, посадові та інші види злочинів.

Один із екскерівників новоствореного потужного правоохоронного органу на своїй сторінці у соцмережі аналітично склав фактично покрокову інструкцію скоєння злочину правоохоронцями. Визнаємо його твердження експертним висновком як фахівця у цій сфері. Так би мовити, знає її зсередини. Такий самий метод пізнання існує у науці. До того ж він стверджує, що написане – «за матеріалами реальної кримінальної справи», і схема надзвичайно ефективна. Отже, коротко: «Заходимо на сайт «Прозоро» та дивимося тендер на будівництво, ремонтні роботи. Вибираємо жертву. Будь-яку.

Пишемо рапорт, що оперативним шляхом встановлено: під час будівництва завищуються обсяги та розкрадається народне добро. Починаємо розслідувати справу, пишемо запити замовнику та підряднику на надання документів.

Якщо отримуємо документи на запит, це спрощує справу, можна зробити все по-тихому, якщо ні – проводимо обшук «з піснями і танцями» та показом усім, як ламаємо хребет корупції, вилучаємо документи.

Призначаємо експертизу. Природно, експерт, отримавши вже «опрацьовані» документи, висновує, що ці роботи не проводилися або обсяг робіт завищений, розраховує збитки.

Завершальний етап – пропозиція будівельникам: а) «вирішити» разово; б) взяти на абонплату та охороняти; в) «жувати слідство», поки буде обрано варіант «а» чи «б». Для прискорення процесу вибору та підвищення ставок можна пред'явити підозру і потягнути до суду за мірою запобіжного заходу зі значною заставою.

Оскільки кримінальну справу ніхто не збирається направляти до суду, загроза понести покарання за такі витівки мінімальна.

Висновки:

1. Боротьбу з корупцією продемонстрували.

2. Матеріальне становище виправили.

3. За фактом ніхто не постраждав.

4. Будівельники заклали у своєму кошторисі додатковий зазор цих витрат.

5. Зрештою, всі витівки оплачуються споживачами, тобто з бюджету та кишень покупців. «Схема тупа до неподобства, але працює!»[1], – підсумовує наш експерт у цій сфері.

Напевно на підтвердження цих висловлювань невдовзі на офіційному сайті СБУ (22 жовтня 2021 року) повідомили про затримання співробітників ДБР, які системно лобіювали інтереси будівельників та «допомагали» бізнесменам вести підприємницьку діяльність.[2]

Коло відтворення злочинів замкнулося. Чи ні? Щось може ще статися, поки буде розслідуватися кримінальна справа, і не буде жодного вироку.

Нерідко політичні мотиви викликають спонтанні рішення. Це легко побачити у частині нормотворення та правозастосування, які не підкріплено жодними реальними інтересами та потребами людей. До того ж держава прагне розширити власну сферу застосування, регулюючи людські стосунки там, де раніше цілком достатньо було саморегуляції. Особливо яскраво це виявляється у сфері регулювання бізнесу, стандартів якості, ліцензування. Держава так заплуталася в регулюванні всього і вся, що створила спеціальний орган, однією з найважливіших функцій якого є дерегуляція.

---

[1] Див.:https://m.facebook.com/photo.php?fbid=382406350225732&i=100053691102017&set=a.149761660156870&source=57

[2] Див.:https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-spivrobitnykiv-dbr-yaki-kryshuvaly-nedobrochesnyi-biznes

Цей державний орган (Державна регуляторна служба України), зі штатом понад 200 осіб та річним бюджетом близько 70 мільйонів гривень, намагається дерегулювати діяльність бізнесу, в якому інші державні органи (міністерства та відомства) зазнали ретельного обмеження.

Але все це притаманне і сфері кримінально-правових відносин. Абсолютно не логічно та не обґрунтовано ст. 161 Кримінального кодексу України захищає мало кому зрозумілі «почуття віруючих», а також представників гомосексуальної орієнтації і не захищає почуття атеїстів та осіб із гетеросексуальною орієнтацією.

У країні, у період 2018–2020 років, реєструвалося щорічно відповідно 99, 98, 97 кримінальних проваджень за цією статтею. Заради справедливості варто визнати, що пізніше багато з них було припинено. Але є й обвинувальні вироки. Масштаби «злочинних трагедій» можна побачити в одному із вироків. У вересні 2021 року було винесено такий вирок за ст. 161 Кримінального кодексу України (судова справа №589/2713/21). Порушником виявився настоятель одного з храмів у селі Сумської області. Ця, за версією слідства та суду, «нехороша людина» отримала у вигляді покарання штраф 8,5 тисяч гривень за те, що на своїй сторінці у соцмережі виступала проти будівництва храму в селі та «дискримінувала» соціальну групу – парафіян іншої церкви.[1] Наголошуємо: не йдеться про правильність чи неправильність дій представника церкви, лише про їх оцінку, як кримінально-правового діяння, і якою мірою доцільно це робити саме у межах кримінального провадження.

[1] Див.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99132080

Експерти Української Гельсінської спілки з прав людини досліджують проблему «мови ворожнечі» в українському суспільстві, починаючи з 1995 року. Але навіть вони визнають, що криміналізувати будь-який вияв дискримінації не варто. Це може спричинити зворотну реакцію. Фахівці звертають увагу на те, що за останні 5–7 років в Україні збільшилася присутність у публічній площині теми ЛГБТ, що своєю чергою призвело до зростання дискримінаційних заяв та «мови ворожнечі».[1]

У структурі злочинності досить значне місце посідають дії, спрямовані на задоволення потреб, типових щодо великих контингентів населення. Певною мірою класичним прикладом є так званий «сухий закон», ухвалений 1917 року у США. Він кваліфікував як злочин виготовлення, продаж та вживання спиртних напоїв. Цей закон є наочною ілюстрацією безуспішної спроби закріпити кримінально-правовими заходами моральне переконання меншості суспільства. Однак «сухий закон» аж ніяк не призвів до зменшення виробництва, торгівлі та споживання алкоголю. Серед широкого загалу населення виник нелегальний попит на алкоголь, що з великим успіхом для себе використовувала організована злочинність. Тому «сухий закон» не зменшив злочинність, а збільшив її.

Так само помилковим є широкомасштабне використання кримінально-правових та інших репресивних заходів щодо запобігання поширенню наркотиків. До речі, сьогодні гарячих прихильників заборони наркотиків у світі стає дедалі менше, і збільшуються лави, що пропонують їх легалізацію. Зазначений аспект в Україні

[1] Страх «чужого». Чи є в Україні проблема з расизмом та нетерпимістю. РБК-Україна. 10.09.2021

стосується зберігання громадянами вогнепальної зброї, порнографії, а також проституції. А поки що понад два десятки статей Кримінального кодексу України намагаються з елементарного вживання наркотичних засобів, що найчастіше пов'язане з їх виготовленням, зберіганням, перевезенням (кваліфікуючі ознаки злочину), створити «загрозу національній безпеці», помістивши до місць позбавлення волі за те, що легалізовано у більшості європейських країн, США та Канаді.

Наприкінці 2021 року Генеральний прокурор України на нараді керівників правоохоронних та інших державних органів заявила про те, що в Україні від одного до півтора мільйона людей вживають наркотики, і їхня кількість щорічно збільшується на 8–10%. Щорічно від наркоманії вмирає близько 1000 осіб.[1] Звісно ж, це проблема. Але вона й не буде розв'язаною, в тому числі тому, що розглядається переважно правоохоронцями. Тому ідея декриміналізації незаконних діянь з наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами, якщо такі діяння вчиняються без мети збуту, видається привабливою.

Чому передбачено кримінальну відповідальність за обіг порнографічних матеріалів або предметів (їх поширення, виготовлення, ввезення в Україну, зберігання з метою поширення, ст. 301 Кримінального кодексу України), коли не відомо, що таке порнографія? Немає, і не може бути об'єктивного визначення, а наявні поняття вкрай суб'єктивні, чітко не визначені. Тому кардинально змінюється ставлення до порнографії у світі, у часі, й територіально. Колись роман «Лоліта» В. Набокова

[1] Див.: https://suspilne.media/175098-do-15-miljona-ukrainciv-spozivaut-narkotiki-venediktova/

як «порнографічний» було заборонено у Франції (заборона діяла до 1959 року). А також у Великій Британії, Австралії, ПАР (до 1982 року!) та багатьох інших країнах. Нині ці заборони знято.

У деяких країнах порнографію заборонено (Україна, африканські країни), в інших обмежено, а є й такі (практично всі країни Західної Європи, Північної та Південної Америки), де абсолютно легалізовано. Немає жодних беззастережних доказів «шкідливості та небезпеки» порно. Окремі дослідники жорстко критикують це явище. З його переглядом вони часто пов'язують нібито численні проблеми окремих людей і суспільства в цілому. Однак при цьому висновки часто неоднозначні, а методи дослідження та розміри вибірки досить обмежені. До того ж на кожні висновки є така сама кількість досліджень, які виправдовують порно та доводять протилежне. Численні статистичні дані не виявляють жодних кореляцій між переглядом порно та сексуальним насильством, психозалежністю від переглядів, негативним ставленням до жінки, в тому числі у шлюбі.

Одним із перших і фундаментальних досліджень з означеного питання є праця датського кримінолога Берла Кутчинського (Berl Kutchinsky) 1970 року. Він виявив, що легалізація порнографії, зокрема в Данії, не призвела до збільшення статевих злочинів. Данія є першою країною в світі, яка узаконила порнографію 1967 року. Тоді країна легалізувала порнографічну літературу. Згодом, у 1969 році, вона стала першою державою в світі, яка легалізувала зображення й аудіовізуальну порнографію (за винятком продажу її особам до 16 років, відтворення і продажу дитячої порнографії). Протягом наступних двох десятиліть Б. Кутчинський провів широкі дослідження

статистики злочинності в трьох країнах: услід за Данією порнографію було легалізовано у Швеції 1970 року, Західній Німеччині – 1973 року. Із того часу було здійснено багато інших експериментів, що підтверджують чи заперечують висновки Берла Кутчинського.[1] Інші доводили, що порно схоже на алкоголь: «чи шкідливо вам, залежить від того, ким ви є» (зазначаючи, що це посилює насильство у кількох людей, а не у більшості; це робить більшість людей спокійнішими).[2]

Деякі дослідники навіть стверджують, що існує взаємозв'язок між порнографією та зменшенням кількості сексуальних злочинів. Зокрема, Мілтон Даймонд, автор огляду від 2009 року, провів дослідження, яке показало, що масове зростання порнографічної галузі в Сполучених Штатах Америки протягом 1975–1995 років супроводжувалося значним зменшенням кількості сексуальних нападів, і повідомляв про такі результати для інших країн.[3]

Звернімося до статистики за 2021 рік, яку оприлюднив Pornohub, один із найбільших інтернет-ресурсів у світі порноіндустрії. Найчастіше сайт із контентом для дорослих відвідували у США, Великій Британії, Японії, Франції та Італії. А як же Україна, які тут наслідки обмеження та заборони? Невже її витіснили? Україна, де порнографія кримінально карана, у цій категорії посідає 14 місце. Водночас

[1] Див.: Кутчинський Б. Дослідження з порнографії та сексуальних злочинів у Данії. Нові монографії із соціальних наук. Данія, 1970; Порнографія, сексуальна злочинність та державна політика/ Інститут кримінології та криміналістики Копенгагенського університету. Данія, 1991; Закон, порнографія та злочинність: Датський досвід. Pax Forlag, Осло, 1999.

[2] Маламут Ніл М. Порнографія та сексуальна агресія. Elsevier Science. 2014.

[3] Даймонд М. Ефекти порнографії: міжнародна перспектива. Гавайський університет.15.01.2008.

країна перебуває у п'ятірці лідерів за тривалістю перегляду, а рівень жіночої аудиторії становить 42%.[1]

Приклади можна продовжувати. І немає жодного натяку, що Кримінальний кодекс України буде очищений від цього нагромадження. Заради об'єктивності варто визнати, що більшість кримінальних законів більшості держав також страждає надлишком криміналізації діянь. Але Україна вочевидь не відстає.

Проте, як відомо: що більше законів, то менше бажання їх додержуватися і складніше їх дотримуватися. Прагнення людини свободи має глибоку природну основу. Адже будучи вільним, легше контролювати місце існування, отже, легше виживати. Обмеження, що накладаються, стримують людину і змушують її витрачати більше зусиль, сил та енергії на досягнення цілей, яких було б легше досягти, якби їй не заважали. Фундаментом негативного ставлення людини до обмежень вважають інстинкт самозбереження. Тому законами, надмірно формалізувавши життя, можна довести людину до багатьох негараздів.

Однак наш соціум торує шлях «обростання» все новими правилами та законами. Здавалося б, прогрес суспільства пов'язаний зі зворотним напрямом: від зовнішнього обмеження до внутрішнього самообмеження, від нав'язування правил до розширення свобод. Адже так відбувається у вихованні дітей: у міру дорослішання підлітку дедалі більше що дозволяється. Однак при цьому збільшується відповідальність і очікувана усвідомленість його дій, поки людина не стає дорослою. І вже ніхто не вказує їй, коли лягати спати, що їсти на сніданок і чи треба надіти шапку. Із суспільством все навпаки. Що зріліше суспільство, то менше в ньому свобод,

[1] Див.:https://bit.ly/328oYa0

більше зарегульованості до абсурду. І все це ґрунтується на ілюзорному понятті правильності та справедливості!

Невідповідність офіційних законів законам природи та природній поведінці людей найчастіше і формує злочинність. Саме такі закони призводять до наслідків, збитки від яких є незрівнянно більшими, ніж від того, що зафіксовано ними як делікт. Не поведінка людей є причиною появи кримінального закону, а саме наявність протиприродного «закону» – причина поведінки людей, яка визнається державою злочинною.

Тоді додатково до офіційних законів, викликаних недосконалістю правотворчості, постають нормативні акти, за допомогою яких хочуть «упорядкувати» відносини між людьми, «узаконити» життєдіяльність людини за допомогою примусу, де втручатися немає жодної потреби. Декриміналізація таких відносин могла б звільнити фінансові, людські та інші ресурси органів правопорядку для розкриття і розслідування більш серйозних злочинів.

Злочини є одним із виявів поведінки людини, а злочинність – супутник держави. Злочини здійснюються не тільки в більшості суспільств якого-небудь одного певного типу, але у всіх суспільствах всіх типів. Не існує суспільства, що не стикається з проблемою злочинності. Тож визнавати діяння злочинними чи ні, держави будуть, доки вони існують. Давиду Бен-Гуріону, першому голові ізраїльського уряду, приписують таку фразу: «Наша країна стане справжньою державою, коли у нас будуть власні злодії та повії!». У цьому сенсі кримінологічній науці варто розглядати і визнавати злочинність як породження влади з метою обмеження інших людей, таких, що не належать цій владі, у їхньому прагненні подолати соціальну несправедливість, поводитися інакше, ніж наказує влада.

3. ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ГРА

Існує безліч визначень, якими намагаються пояснити, розкрити поняття «злочин» та «злочинність». Усі вони відображають різні філософські напрями та соціальні теорії. Однак здебільшого ці визначення примітивні і по-своєму є виявом крайності та однобокості у сприйнятті. Наприклад, залежно від світогляду, злочинність – це фатальний кінець, доля (з позиції механічного детермінізму) чи гріховне падіння (з позиції теології). Це, вважають інші, вияв природних конфліктів у суспільстві внаслідок дефіциту ресурсів (з погляду прихильників теорії конфлікту) або суперечностей наявних субкультур: тюремної, екстремістської, маргінальної, молодіжної тощо (теорії асоціальних субкультур). Злочинність визначали також як наслідок патології та хвороби або особливості антропології (з позиції вульгарного матеріалізму, антропологічної та навіть теорії ендокринного впливу на злочинну поведінку). Злочинність розглядали як результат необмеженої свободи людини разом із виявом випадковості (з позиції індетермінізму). Потім додався плюралістичний підхід визначення злочинності, за якого її пояснювали з погляду поєднання різноаспектних причин скоєння злочинів: соціальних,

фізичних, антропологічних та інших чинників. І далі кількість таких теорій, концепцій, визначень і підходів можна перераховувати як завгодно довго.

Мабуть, незмінним є те, що з терміном «злочин» і «злочинність» асоціювався якийсь ярлик, тавро, що має негативний зміст та застосовується до поведінки людини, яка порушує закон.

Чіпляння ярликів певною мірою притаманне людям взагалі, визначаючи свою групову належність вище за іншу. Нерідко до таврування чи зневажливого ставлення вдаються забезпечені люди щодо бідних («селяни», «неосвічені», «невдахи»), чоловіки щодо жінок («всі ви однакові…»), люди похилого віку щодо молодих людей («він вирядився як…, наркоман напевно»), і навпаки, молоді щодо людей похилого віку (згадаймо численні заяви відомих блогерів та журналістів після проведення чергових виборів про те, що люди похилого віку неадекватно оцінюють ситуацію, неправильно голосують і їх потрібно позбавити виборчого права) та етнічні і навіть регіональні групи більшості щодо меншин («понаїхали тут»). Домінувальні групи суспільства та влада (в їх особі правоохоронці, суди, педагоги, окремі журналісти) створюють та навішують девіантні ярлики на неугодні групи, у такий спосіб зміцнюючи структуру влади в суспільстві.

У США дослідники Г. Беккер, Е. Гофман, Дж. Мід, Ф. Танненбаум на основі такого підходу обґрунтували саме поняття злочинності, вираженої в теорії таврування (англ.: labeling approach). Її сутність полягала в тому, що у результаті засудження особи, і особливо в тих випадках, коли їй призначено покарання у вигляді позбавлення волі, людині фактично присвоюється статус, що ганьбить (клеймо, знак). Після цього вона стає наче «іншою» людиною, обличчям «другого сорту»,

до того ж небезпечною для благополучного суспільства. Це виявляється у негативному, недовірливому ставленні оточуючих до раніше засудженого й у внутрішньому сприйнятті людиною ролі злочинця. Причому особливого значення теорія надає психологічній переорієнтації особистості, що зазнала відчуження від маси законослухняних громадян і зближення з життям інших злочинців.

Подальший розвиток теорії таврування вже в Німеччині на початку 70-х років минулого століття актуалізував питання перегляду поняття про злочинність у традиційному розумінні. Імпульсом до того послужила доповідь Ф. Зака, який припустив, що, з урахуванням теорії таврування, якість злочинності тієї чи тієї дії постає не так зі змісту цієї дії, як із реакції на неї у вигляді покарання, та встановлення самого юридичного факту порушення кримінального закону.

Отже, людина, яка порушує закон… Закон як правовий документ придумано і зафіксовано людьми в якомусь письмовому акті. Тобто, ключовий пункт у понятті злочину – це породження злочинів кримінальним законом, який створили люди. І тоді це поняття сприймається не як щось природне, а лише як соціальна гра. Звідси можна висновувати, що «злочину як такого не існує у природі; це вигадка людей».[1]

Світова кримінологія дедалі більше пристає на позицію, що злочинність є породженням і навіть елементом суспільства, культури та її складником. Важко не погодитися з цими тезами. Так само, як і з міркуваннями про культуральну кримінологію, яку поряд із працями Д. Гарланда розвивають Дж. Янг, Дж. Феррел,

[1] Robinson M. Why Crime? An integrated Systems Theory of antisocial Behavior. NJ: Pearson. Prentice Hall, 2004, p. 2.

К. Хейворд та ін. (J. Ferrel, D. Garland, K. Hayward, J. Young).[1] У найзагальнішому розумінні культуральна кримінологія є розглядом злочинності та контролю над нею в контексті культури, поглядом на злочинність і спробу контролю як на культуральні продукти, створені конструкції (англ.: *as creative constructs*). У зв'язку з цим культуральна кримінологія пов'язана з розвитком ідей про соціальні конструкти і соціальні феномени, зокрема злочинності, проституції, корупції, наркотизму тощо. Інакше кажучи, злочинність – породження культури, невід'ємний елемент культури, так само, як і засоби та методи соціального контролю за злочинністю.

Тенденціями сучасної культури, що окреслюють кримінологічно значущі наслідки, є розшарування суспільства та зростання числа субкультур, поглиблення соціально-економічної нерівності, консюмеризм цінностей і моралі («суспільство споживання»), динамічна міграція (відповідно, змішування культур), репресивність влади. Важливо, що у культуральній кримінології породженням культури є як злочинність, так і засоби, методи соціального контролю за нею. У сучасних європейських країнах це пов'язано насамперед із лібералізацією покарання.

Не можна стверджувати, що ці думки абсолютно нові. Теорія вічної злочинності зародилася на Заході. Про це писали Е. Дюркгейм, У. Ланден, Ч. Брейтель та ін. Американський кримінолог Едвін Шур робить висновок,

[1] Garland D. The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society. Oxford University Press, 2003; Garland D. The Culture of High Crime Societies. Some Preconditions of Recent «Law and Order» Policies. *The British Journal of Criminology*. 2000, Vol. 40, № 3.

що безглуздо думати про ліквідацію всіх злочинів.[1] Французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917) понад століття тому писав: «Злочинність – нормальне явище, тому що суспільство без злочинності абсолютно неможливе». До того ж злочинність – явище, властиве будь-якому здоровому суспільству, оскільки природа людини така, що вона приречена чи схильна бути злочинцем. У теорії соціальної дезорганізації Е. Дюркгейм обґрунтував, що злочинність – це норма будь-якого суспільства, ознака життя соціуму. Вона неприємна, проте є нормою фізіології. І далі: «Злочинність необхідна; вона міцно пов'язана з основними умовами будь-якого соціального життя і саме в силу цього корисна, оскільки ті умови, частиною яких вона є, самі невіддільні від нормальної еволюції моралі і права … Як часто злочин є лише передчуттям моралі майбутнього, кроком до того, що станеться!».[2] При цьому Е. Дюркгейм посилається на приклад Сократа, засудженого до страти за ідеї, що випередили його століття. Випадок з Сократом не єдиний. Такого роду випадки періодично повторюються в історії. Можна згадати ще про десятки, навіть сотні вчених, письменників, митців, знищених їх сучасниками по всьому світу, в різні епохи і затаврованими як «злочинці». В Україні, в радянський період, засуджено, і довгі роки провели в ув'язненні Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний та багато інших видатних діячів, визначну роль яких зараз важко переоцінити.

Сучасний швейцарський кримінолог, професор Бернського університету Карл Людвіг Кунц стверджує:

[1] Edwin M. Schur Our Criminal Society: The Social and Legal Sources of Crime in America. Prentice-Hall, 1969.

[2] Соціологія злочинності (Сучасні буржуазні теорії). М.: Прогрес, 1996. С. 39-44.

«Суспільство потребує злочинності як двигуна соціальних перетворень. Суспільство без істотних відхилень у поведінці кримінального характеру завмерло б у своєму розвитку».[1]

Тобто, як це не парадоксально звучить, «злочинна» поведінка «нормальна». Не в сенсі – добре, а переважно природно, поширено, має місце бути. Те, що суспільство (держава, влада) вважає «злочинним», відбувається постійно, з усіма (або з більшістю) в єдиному потоці нерозривної життєдіяльності. Очевидно, що злочин є просто ще однією формою людської діяльності і він насправді підкоряється тим самим законам, яким підпорядковується і діяльність цілком легальна. Наприклад, в економіці існує окремий напрям – економіка тіньових ринків, яка цілком успішно, використовуючи загальні закони економіки, описує те, як працюють ці тіньові ринки. Отже, осмислювати і вивчати злочинність можна так само, як і інші типи діяльності людей.

[1] Kunz, K.-L. (2011). Kriminologie: Eine Grundlegung. 6. Aufl. Berlin u.a.: Haupt Verlag.

4. ПРИРОДА ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ ТА ЗЛОЧИННІСТЬ

Далі закономірно перейдемо від осмислення злочинності (злочину) до людини, яка вчиняє злочин. Усі класичні визначення людини як «злочинця», зі «злочинною поведінкою», у соціальному плані, досить оціночні. У різні періоди часу та в різному суспільстві ця оцінка може бути вкрай протилежною.

До прикладу, Ясір Арафат – один із найвідоміших радикальних політичних діячів другої половини XX століття. Його життя та діяльність отримували і, очевидно, завжди отримуватимуть вкрай суперечливі оцінки. Арафат – один із лауреатів Нобелівської премії миру за 1994 рік. Для багатьох арабських країн він є борцем за незалежність та національне визволення, справжнім героєм.

Але спробуйте переконати у цьому представників держави Ізраїль, ліванських християн. Для більшості з них він був найлютішим ворогом, вбивцею та терористом, який організовував атаки проти мирного населення. «Мир для нас означає знищення Ізраїлю. Ми готуємося до тотальної війни, війни, яка йтиме з покоління в покоління», – одна з цитат Арафата.[1]

[1] Peace for us means the destruction of Israel. We are preparing for an all-out war, a war which will last for generations. Yasser Arafat (El Mundo, Caracas, Venezuela, 11 February 1980).

Це приклад оцінки особистості різними суспільствами, представниками різних країн. Однак, якщо звузити до єдиного суспільства, чи буде ця оцінка такою суперечливою? Яка вона, людина, яка вчиняє те, що в державі визнано злочином, – особлива, з іншими психофізичними, ментальними властивостями?

Протягом тисячоліть, незважаючи на численні прогресивні зміни у науці та технологіях, людська природа залишалася незмінною. Тому ми досі навчаємося у Конфуція і Сократа, замислюємося над байками Езопа, з цікавістю читаємо міфи Давньої Греції та співпереживаємо героям Софокла, Евріпіда, Арістофана, цитуємо Шекспіра і Макіавеллі. Нам і нині близькі та зрозумілі їхні міркування.

Лікарі й учені, які вивчають людський організм, душі в ньому не знайшли. Поведінка людини визначається, ймовірніше, генами, гормонами, синапсами, ніж волею, – тими самими чинниками, що визначають поведінку тварин. Психотип людини, яка робить те, що визнається державою злочином, і яка створює щось явно корисне для суспільства, найчастіше той самий. Гена злочинця він не має, набір хромосом однаковий.

З деякою іронією я спостерігав за схожою поведінкою, темпераментом людей, яких взято під варту за скоєння будь-яких деліктів, та правоохоронцями.

Досвід викладання у закладах вищої освіти системи МВС (де щодня стикаєшся з курсантами – амбітними, які прагнуть якоїсь мети у житті, спортивними), потім робота у правоохоронних органах (спілкування з оперативними співробітниками – найчастіше жорсткими, вольовими, які вміють «розговорити» свідка або підозрюваного) забезпечили таке розуміння.

А згодом – адвокатська практика. Надаючи правову допомогу заарештованим за бандитизм, я бачив

у них явні риси, що дуже нагадують описані типажі. Зрозуміло, не маючи високого рівня освіченості, вони демонстрували лідерські якості, міцність; вони були зовсім не дурні, легко могли підтримати розмову.

За П. Топінаром (Topinard), злочинець, якщо він не хворий, є індивідуумом цілком нормальним, принаймні у фізичному розумінні. Топінар вважає, що колекція портретів злочинців, зібраних Ч. Ломброзо, нагадує йому фотоальбоми його друзів.

Портрети злочинців за Ч. Ломброзо

Однак це стосується не лише зовнішніх ознак. Прикладів одного психотипу, використання тих самих навичок, як у «злочинних цілях», так і в мирному житті, скільки завгодно.

У детективній трагікомедії «Злови мене, якщо зможеш» (англ.: «Catch Me If You Can») режисера Стівена Спілберга, заснованій на реальних подіях, розповідається про життя Френка Ебігнейла, якого блискуче зіграв Леонардо Ді Капріо.

Нині Ф. Ебігнейл – американський експерт у галузі документарної безпеки, проте більш відомий своїми зухвалими злочинами, скоєними у 1960-х роках. Володіючи особливим талантом і схильністю до шахрайства, він у віці 16 років починає підробляти чеки та переводити їх у готівку по всій країні і за її межами. За п'ять років злочинної діяльності його фальшиві чеки на загальну суму 2,5 млн доларів опинилися в обігу 26 країн світу. Переховуючись від кримінального переслідування, Ф. Ебігнейл виявив дивовижні здібності у перевтіленні, видаючи себе за пілота авіаліній, професора соціології, лікаря, адвоката тощо. Спіймати шахрая змогли лише 1969 року у Франції. Після екстрадиції до США він був засуджений до 12 років ув'язнення, але відбув лише третину терміну.

ФБР залучило його до співробітництва з виявлення підробок, що були в обороті, а також їхніх виробників. Ебігнейл і нині читає лекції в Академії ФБР, а також надає консультації найбільшим корпораціям та офіційним установам різних держав.

Не менш цікавою є біографія радянського винахідника, художника Віктора Баранова. Допитливий розум Баранова, автора численних винаходів, не був затребуваний бюрократичною, негнучкою економікою СРСР.

Він не раз пропонував свої винаходи підприємствам, але нові продукти здебільшого залишалися незатребуваними. Тоді Баранов, розуміючи власне невизнання, незатребуваність, а також зважаючи на потребу в фінансуванні своїх винаходів, береться за виготовлення фальшивих грошей.

Матеріали справи засвідчують, що не жага наживи і користливість були тими мотивами, які змусили його експериментувати та відтворювати купюри, що важко було відрізнити від оригіналу навіть фахівцеві. Як зізнався сам В. Баранов, його привело до цього бажання осягнути загадку грошей як… творів поліграфічного мистецтва. І він був щирий у цих зізнаннях. Представники рідкісної у світі професії – художники-гільошири, які виконують за допомогою спеціальних машин хитромудрі малюнки для захисту грошових знаків, цінних паперів, стверджують, що їхній оригінальний «почерк» повторити неможливо. В. Баранов зумів точно скопіювати «фірмовий» химерний орнамент майстра-гільошира Держзнаку. Щоб розцвітити «дублікати» потрібною кольоровою гамою, він у домашніх умовах запустив у технологічний ланцюжок так званий «кульовий млин» для розмішування фарб. Потім В. Баранов розгадав одну з головних таємниць Держзнаку – секрет водяного знаку. Наполегливий експериментатор досяг успіху. Він узявся за виробництво складних видів банкнот, що рясніють системами захисту від підробок та величезною кількістю дрібних деталей.

У 1978 році за виготовлення фальшивих грошей Віктора Баранова було заарештовано і засуджено до 12 років позбавлення волі.

Усе це стосується яскравих осіб. Але й у повсякденному житті звичайної людини відбуваються схожі речі.

Абсолютно очевидно, іноді, задовольняючи свої потреби, людина стає злочинцем. Адже все її життя є не що інше, як природна діяльність із задоволення власних потреб. При цьому життєдіяльність людини, а разом із цим існування та задоволення згаданих потреб, може бути в системі моральних табу. Однак вони можуть перебувати у площині юридичних, кримінальних заборон, коли стають шкідливими або небезпечними для держави.

З огляду на зазначене, наголосимо, що злочинність має сприйматися як один із численних видів соціального конструкту, вияв природної діяльності людини, спрямований на задоволення своїх фізичних, соціальних і культуральних потреб, що у певний момент часу перебувають у системі юридичних заборон держави.

5. «ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ» ЧИ ПОНЯТТЯ, ЯКОГО НЕ ІСНУЄ

Розглядаючи особистісні якості правопорушника, аналізуючи його мотиви скоєння злочину, ми зазвичай обмежуємося нинішнім періодом, його теперішнім оточенням. Щонайбільше, це згадуємо про недоліки виховання в підлітковому віці, як фактори, що привели людину на «порочний та злочинний шлях». Проте законодавство постійно змінюється, а ми помилково вважаємо, що психофізичні особливості людини мають моментально пристосовуватися до нових реалій та бути відповідними їм. І якщо такого не відбувається, «особистість людини» перетворюється на «особистість злочинця».

Однак, щоб зрозуміти психологію та природу людини, потрібно звернутися до минулого часу – періоду мисливців та збирачів кам'яного віку. Адже цей період полювання та збирання становить значну частину історії людства. Останні 200 років, коли більшість людей здобуває свій хліб працею на заводах, фабриках та в офісах, і 10 тисяч попередніх років, коли sapiens були землеробами та пастухами, є миттю проти десятків тисячоліть, протягом яких наші предки полювали і збирали рослинну їжу.

Еволюційна психологія стверджує, що багато психологічних і соціальних особливостей сучасної людини сформувалися в той тривалий період історії – до епохи сільського господарства. Наш мозок і думки досі відповідають життю полювання та збирання. Наші харчові звички, наші конфлікти і наша сексуальність – все зумовлено взаємодією мозку мисливця та збирача з нинішнім постіндустріальним середовищем, мегаполісами, літаками, телефонами і комп'ютерами.

Це середовище забезпечує нас такими матеріальними благами і такою тривалістю життя, про яке колишні покоління не мріяли, але ми відчуваємо стрес, відчуження, впадаємо в депресію. Щоб зрозуміти, чому так відбувається, потрібно спробувати поринути у той світ мисливців та збирачів, який нас сформував. У світ, в якому так і застрягла наша підсвідомість.

Спробуємо проаналізувати це на прикладі. Загальновідомо, що безліч людей мають зайву вагу. За даними ВООЗ, 2016 року у світі серед осіб віком від 18 років мали надмірну вагу 39%, страждали на ожиріння – 13%. Надмірну вагу в Україні мають близько 58,4% населення, у США – 70% (у країнах Європи – менше). У більшості європейських країн на ожиріння страждають близько 20% населення, в Україні – 25%, у США – 36,2%.[1] Сучасні багаті країни безуспішно борються з ожирінням населення. Ми їмо та їмо, навіть коли не потребуємо підкріплення сил. До того ж ми об'їдаємося найсолодшою, жирною, висококалорійною їжею, до якої тільки можемо дістатися.

Ця «загадка» вирішується, якщо згадати харчові звички наших предків. У місцях, де вони мешкали,

[1] Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ожиріння

висококалорійні солодощі траплялися дуже рідко, та й взагалі, з їжею було не дуже добре. 30 тисяч років тому збирач знав лише один вид десерту – стиглі фрукти. Якщо жінці кам'яної доби траплялося фігове дерево, що гнулося під вагою врожаю, найрозумнішим було з'їсти якнайбільше плодів прямо на місці, поки до них не дісталися інші люди або тварини. Інстинкт, що спонукає «пхати» у себе висококалорійну їжу, ховається у наших генах. Навіть якщо тепер ми живемо у розкішних апартаментах із усіма зручностями, де холодильник набитий під саму зав'язку, наша ДНК все ще думає, що ми бігаємо саваною. Ось що змушує нас вишкрябувати до останньої ложечки відерце шоколадного пломбіру і запивати кока-колою.

Теорія «ненажерливого гена» нині загальноприйнята, але існують й інші теорії, які поки що жваво обговорюються. Наприклад, деякі фахівці в галузі еволюційної психології вважають, що давні збирачі не жили моногамними сім'ями, а збиралися комунами, в яких було відсутнє поняття приватної власності, одношлюбності і навіть батьківства. У такій групі жінка могла насолоджуватися близькими стосунками та сексом одночасно з кількома чоловіками (і навіть із жінками). У вихованні дітей брало участь усе плем'я. Оскільки чоловіки не могли відрізнити своїх дітей від нерідних, вони дбали про всіх.[1]

Автори широковідомого дослідження Крістофер Райан та Касільда Джета у своїй книзі «Секс на світанку» стверджують, що подібна соціальна структура – не утопія. Вона досить поширена у тварин, у тому числі в наших найближчих родичів – шимпанзе та бонобо.

[1] Див.: Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. BookChef, 2021.

За спостереженнями антропологів, досі існують ізольовані культури, де практикується колективне батьківство. Згідно з повір'ям, у таких товариствах дитина народжується не від сперми конкретного чоловіка, а від сперми багатьох партнерів, що акумулюється в жіночій утробі. І хороша мати намагається вступити в статевий зв'язок з видатними членами племені, особливо у період вагітності, щоб дитина успадкувала і спритність кращого мисливця, і фантазію оповідача, і силу хороброго воїна, і чуттєвість ніжного коханця. Це здається нісенітницею? Врахуйте: до появи сучасної ембріології люди не мали доказів того, що дитина народжується від єдиного батька, а не від багатьох. Прихильники цієї теорії «архаїчної комуни» стверджують, що подружні зради та високий відсоток розлучень, не кажучи вже про безліч психічних розладів, від яких страждають і діти, і дорослі, виникають з огляду на те, що людей змусили жити в малій родині та моногамних стосунках, а це не відповідає їхній біологічній природі.[1]

Повернімося до кримінології. Враховуючи описані факти, чому ж ми вважаємо, що біологічні, багатовікові особливості людей повинні миттєво реагувати на заборони, які вводить держава навіть під страхом кримінального покарання? Напевно, тому у свідомості багатьох людей сформувалося абсолютне нерозуміння заборони на носіння зброї (вогнепальної чи холодної), полювання та рибальство (маються на увазі види тварин і риб, на які є заборона).

Як відомо, ще Чезаре Ломброзо (1835–1909) стверджував, що точно визначив, хто є злочинцем за

[1] Christopher Ryan and Cacilda Jetha, Sex at Dawn: The Prehistoric Origins of Modern Sexuality. New York: Harper, 2010.

атавістичними особливостями, ненормальностями черепа, запропонувавши, зважаючи на це, ідею про вродженого злочинця.

Застережемо у критиці Ч. Ломброзо щодо розуміння і визначення злочинця на основі антропології, як якогось унікального дослідника, який єдиний пов'язав зовнішність людини з її функціональними характеристиками. Антропологічні особливості неодноразово розглядалися стосовно призначення, причому як людини, так і тварин.

До прикладу, щоразу після смерті великого Далайлами або Панчен-лами жерці Тибету розпочинають пошуки новонародженої дитини, в яку переселилася безсмертна душа Лами. Тобто, ченці організовують пошуки його наступної інкарнації, а саме маленької дитини, якій властиві певні ознаки і яка має пройти тести. Пошук зазвичай займає кілька років. Її впізнають за деякими рисами, за певною антропологічною ознакою, яка, як вони запевняють, ніколи їх не обманює.

Така процедура існує у Непалі. Йдеться про Кумарі або Кумарі Деві (неп.: «дівчинка») – живе індуїстське божество в Непалі. Кумарі – єдина, хто має право поставити тілаку (червону крапку на лобі під час обрядового посвячення) королю і якій поклоняється король. Найбільш відома Королівська Кумарі, яка мешкає в Катманду. Кумарі стає дівчинка, яка не досягла статевої зрілості і яку вибирають з касти Шакья народу неварів. Хоча Кумарі – індуїстське божество, її шанують по всій країні і індуїсти, і буддисти. Як тільки богиня Таледж покидає тіло Кумарі, починається процес пошуку її нової інкарнації. Запрошуються буддійські ченці та астрологи. Короля та вищих буддійських ченців інформують про хід пошуків. Кумарі шукають у межах

певної касти ювелірів. Перед тим, як допустити дівчаток віком від трьох до п'яти років до конкурсу, журі має переконатися, що вони відповідного походження, у них жодного разу не виступала на тілі кров, є цілими всі зуби. Перевіряється все – здоров'я, тіло, голос, зовнішній вигляд, гороскоп на сумісність із гороскопами королів.

Так само чинили єгипетські жерці, щоб відрізнити бика Апіса серед усіх биків Нільської долини. Для них існував, як і тепер ще існує для народу Тибету і духовенства, божественний тип, зважаючи на антропологічні властивості.

На думку Ч. Ломброзо, так само існує злочинний тип, що дає змогу розпізнати вродженого злочинця. І хоча результати його дослідження зазнали обґрунтованої критики, біологічний напрям у кримінології присутній і нині.

Представники інших напрямів у кримінології, зокрема соціологічного, також здійснюють пошуки і класифікацію різних типів «особистості злочинця», як «якісно відмінної від особистості інших громадян». Така думка є фактично домінувальною у нашій країні. Українські вчені з наполегливістю виокремлювали поняття «особистість злочинця», наголошуючи на її особливих ознаках. Під час написання наукових праць вони заглиблювалися й описували вже підвиди цієї особистості, наприклад, «особистість неповнолітнього злочинця», «особистість неповнолітнього корисливого злочинця». В одній монографії 2014 року розглянуто особистість неповнолітнього корисливо-насильницького злочинця, головними ознаками якого є користь, насильство та вік від 14 до 18 років: «…найважливішою особливістю внутрішньої сутності корисливо-насильницького

злочинця є користолюбство».[1] Якщо ви не монах чи не комуніст за переконаннями, складно зрозуміти негатив сенсу ознаки користь, яка, по суті, є стимулом будь-якої підприємницької діяльності. У тлумачному словнику визначаються такі синоніми до слова «користь»: добрі наслідки від когось, чогось, вигода, цікавість, прибуток, виграш.

Водночас значна кількість зарубіжних західних кримінологів (приєднаюся до них і я) заперечують існування особливої «особистості злочинця», і їхні докази досить переконливі. Проте в Україні їхніх послідовників, на жаль, небагато. Тезово аргументуємо так.

По-перше, ніхто ніколи не назвав жодної якості, ознаки особистості, які властиві виключно «злочинцеві». Запальність і агресивність, дратівливість і войовничість, ревнощі і грубість, заздрість і жадібність можуть бути різною мірою притаманні багатьом людям, зокрема і тим, які ніколи не чинили злочин та не притягувалися до кримінальної і навіть адміністративної відповідальності.

По-друге, кримінальний закон кожної країни багато в чому мінливий у часі. Куди зникає «особистість волоцюги та жебрака», «особистість злочинця-спекулянта», «особистість багатоженця», «фіктивного підприємця» після декриміналізації цих діянь в Україні та інших пострадянських країнах? І навпаки: звідки взятися «особистості злочинця», що незаконно збагатилася (ст. 368[1] КК України), після того, як це діяння криміналізували у 2009 році? А потім через те, що норма закону не змогла

[1] Криминологическая характеристика личности несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника в Украине: монография / В. В. Голина, М. О. Маршуба. Харьков: Право, 2014. С. 37.

реалізувати міжнародних зобов'язань України щодо протидії корупції, було запроваджено статтю кримінального кодексу в іншому викладі поняття злочинця (ст. 368[2] КК України). Однак протягом наступних восьми років ця норма закону п'ять разів змінювалася в редакції, змінюючи обсяг відповідальності потенційної особи. А потім, рішенням Конституційного суду України у 2019 році, її скасовано зовсім. Далі, того самого року, через кілька місяців, її знов запроваджено, але з іншими підставами. Виходить, що особистість злочинця в ході зміни статті кримінального кодексу за цей час теж «трошки змінювалася».

По-третє, наявність конкретної заборони у кримінальному законі дуже відрізняється у різних державах. У багатьох країнах світу, наприклад, заборонено алкоголь. Тоді є «особистість злочинця», що споживає алкогольні напої в певних країнах (Ємен, Кувейт, Саудівська Аравія, Лівія, ОАЕ та ін.) і нема такої особистості в інших, наприклад, європейських, країнах.

Крім того, з формальних підстав, з огляду на букву закону, всі або майже всі дорослі громадяни робили у своєму житті те, що в Кримінальному кодексі називається «злочином». Навіть у благополучній Швейцарії, згідно з даними репрезентативного опитування «Дрібна крадіжка 2022», з 1500 опитаних 60% зізналися у дрібних крадіжках. Порушення, властиві швейцарцям, це крадіжки у готелях (майже чверть опитаних) та на робочому місці (27%), магазинах (кожен шостий навмисне не сканував усі придбані товари) та обман у ресторанах і кафе.[1]

Отже, можна припустити, що все це стосується «особистості злочинця». При цьому поняття та аналіз

[1] Див.: https://www.moneyland.ch/en/swiss-petty-theft-survey-2022. July 26, 2022

«особистості незлочинця» та його класифікація у кримінології, зрозуміло, відсутні.

На жаль, ідея «особистості злочинця» і якісної, істотної відмінності злочинця від інших людей, є однією зі стійких соціально-психологічних категорій, що не лише сформувалася у масовій свідомості людей, а й утвердилася в кримінології.

Можливо, це відбувається тому, що «законослухняним» громадянам завжди хотілося позитивно виділити себе та відокремити від цих жахливих злочинців. Хоча б за формальними, зовнішніми ознаками. Однак нині, у сучасному інформаційно-прозорому, цифровому світі непогрішність і доброчесність правильних, кришталево чесних та законослухняних людей навіть із представників політичної еліти, з «верхнього рівня структури суспільства», істотно похитнулися.

У канадському виданні підручника «Кримінологія» повторюється думка про те, що злочинці не так уже й сильно відрізняються від «незлочинців». За винятком того, що екологічні, соціальні та інші чинники, поєднавшись у певній конфігурації, можуть спричинити злочинну поведінку.[1]

Тобто, сказане не виключає відносного переважання деяких соціальних, біологічних, психологічних властивостей у тих, хто відносно частіше з'являється на лаві підсудних. Особи певної статі, віку, соціального стану, з певною освітою та інтелектуальними, вольовими, фізичними якостями мають відносно більшу чи меншу ймовірність опинитися серед тих, хто вчинив якісь злочини. Зрозуміло, що людина з фізичними вадами (без

[1] Adler F., Mueller G. O., Laufer W., Grekul J. Criminology Canadian Edition. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Higher Education, 2008.

руки або ноги, сліпа) навряд чи вдасться до грабежів або розбійних нападів. А людина з низьким інтелектом, малоосвічена не зможе чинити кіберзлочини чи складні економічні махінації. Однак і це не впливає на таке принципове положення, що ніякої особливої і специфічної «особистості злочинця» не існує.

З огляду на пряму норму Конституції України, особа, яка вчинила злочин, не вважається винною, доки її вину не доведено в законному порядку і не встановлено обвинувальним вироком суду. Тоді особа злочинця пов'язується виключно із засудженням людини судом.

При цьому численними дослідженнями кримінологів, соціологів, які, зокрема, розглянуто в цій книзі, доведено, що фактично кожна людина, щонайменше кілька разів у житті, порушує кримінальний закон без наслідків судового переслідування та обвинувального вироку. Держава визначає, що ще немає злочинів, немає жодної особистості злочинця, якщо не відбулося публічного ствердження цих людей злочинцями. З погляду права, невикритий грабіжник чи хабарник – не злочинець, а особистість стає реальним суб'єктом правопорушення, коли вона описана процесуально. Ф. Зак вважає, що вирок суду вперше створює особливу рису «бути злочинцем» в істинному значенні слова.

Однак кожен може вчинити діяння, внесене до кримінального закону. І кожен, чи майже кожен, протягом життя чинить такі діяння. Тоді давайте принаймні у науці відмовимося назавжди від терміну «особистість злочинця», як якогось особливого типу людини, з особливими негативними властивостями.

6. МОТИВИ АБО ЧОМУ ЛЮДИНА… НЕ ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНУ

Зазвичай кримінологи, аналізуючи мотиви людини, звертаються до запитання: «Чому людина скоїла злочин?». Однак із попередніх роздумів доходимо висновків, що це лише певний процес якихось виявів життєдіяльності людини, які держава, суспільство фіксує як злочинні. Тоді поставимо і спробуємо відповісти на запитання, сформульоване інакше: «Чому людина не робить те, що вважається злочином?».

Почасти визнаємо страх покарання – з цим сперечаються у різних дослідженнях, а ми докладно обґрунтуємо у наступних розділах. Також це моральні принципи самої людини, страх осуду оточуючих. Але головне – звичайна людська інертність і лінощі! Адже вчиняти злочин непросто та й клопітно. У всякому разі, коли він пов'язаний із дією, а не злочинною бездіяльністю. Адже це така сама діяльність, що найчастіше вимагає від людини набору якихось навичок. Наприклад, для викрадення авто необхідні технічні навички, пограбування – фізична сила і швидкість мислення, для шахрайства – уміння розбиратися в людських слабкостях, основах психології.

Першого року моєї роботи слідчим довелося розслідувати кишенькову крадіжку. Досвідчені кишенькові

злодії завжди діють групою, вправно передаючи викрадену річ, і головне, при затриманні викидають вкрадене, ніколи не визнаючи провину. Після п'ятихвилинного спілкування з таким підозрюваним кишеньковим злодієм у мене не було найменшого сумніву в невинності затриманого. Він показував руки, плакав, розповідав про хвору матір та кохану вагітну дівчину. Лише старші колеги-оперативники змінили моє ставлення до ситуації діяння, розкривши деякі дані з оперативної картотеки про попередні судимості та інші відомості про затриманого, які ніяк не відповідали його розповіді. Мені було дуже незручно визнати те, як швидко зміг переконати мене цей «артист». Однак все-таки ці навички недоступні кожному.

Ті самі причини можуть штовхати когось на злочини, а когось – стримувати. Наприклад, не усвідомлення дій людини призводить до того, що вона часто не бачить можливостей, які відкриваються для безкарного скоєння злочину. Незнання закону нерідко обмежує уяву. І навпаки, почитавши кримінальний кодекс, можна набратися всіляких злочинних ідей, які іншому законослухняному громадянину й на думку не спадають.

Деякі дослідники розвинули ці ідеї, прив'язавши можливість скоєння злочину до аспектів вигоди – матеріальної чи нематеріальної. Нобелівський лауреат Гері Беккер – людина, якій світ завдячує створенням поняття «людський капітал» та базової теорії, що називається «Економічна теорія злочину та покарання» (англ.: «Economic theory of crime and punishment»). Згідно з підходом Гері Беккера, умову того, що індивід зважиться на протиправну дію, можна описати математично. Проста формула становить

основу його уявлення про те, звідки береться злочинна діяльність:

$$(1-p)\cdot U(Ws)-p\cdot S>U(WL),$$

де **p** – можливість бути спійманим, **U()** – функція корисності індивіда, **S** – санкції, понесені у разі затримання, наприклад, штраф, **Ws** і **WL** – відповідно доходи від злочинної та легальної діяльності. Ліва частина нерівності характеризує те, що пов'язане зі злочинністю, права – корисність від законного заробітку. Логічно, якщо нерівність буде виконано, індивід за інших рівних надасть перевагу порушити закон.

Психологічні особливості людини і навіть психічні відхилення можуть викликати хворобливу законослухняність та страх бути звинуваченим. Побоювання зneславитися, як злочинець, може перешкоджати вчиненню злочину, як і прагнення свободи веде до страху тюремного ув'язнення.

При цьому завдяки дослідженням та подальшій критиці праць школи Ч. Ломброзо остаточно доведено, що злочинця, як природного різновиду людського роду, не існує.

Злочини можуть скоювати або не скоювати за тих самих мотивів і причин. Різниця лише в тому, як конкретна людина на них реагує. Отже, знання особливостей особистісних характеристик, конкретних причин злочину мало допомагає здійснити психологічний аналіз мотивації злочинців і не дає бажаного результату розуміння природи злочинних дій. Ми знову повертаємося до висновку, що закон – сам собою, а життя людини – саме собою, і вони далеко не завжди перетинаються, незалежно від того, чи вчиняє людина правопорушення чи ні.

7. ПІДСТАВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

За всіх часів і в усіх народів люди намагалися в якийсь спосіб регулювати поведінку одне одного. Так зароджувалося те, що згодом отримало назву «закони» та «правосуддя», спроба встановлення порядку. Людині наказувалося чинити саме так, а не інакше, тому що так встановлювалося писаними правилами.

Чому держава оголошує злочинами такі чи подібні діяння? А потім декриміналізує їх, визнаючи ті самі дії цілком нормальними і навіть корисними для суспільства. Чому одні й ті самі дії в одній державі є протиправними, а в іншій цілком законними?

Найпростіше пояснення – це реалізоване в законі бажання тих верств суспільства, яким належить влада у державі. Влада, фактично привласнивши усю систему кримінальної юстиції як соціальний капітал, зажадала, щоб до злочину належало все те, що саме вона називає злочином. Причому не має значення форма правління держави. В авторитарних та близьких до них режимах, у яких законодавча і виконавча влада належить одній групі людей (одній людині), кримінальний закон наповнюється їхньою волею, не дуже враховуючи інтереси та бажання людей. У демократичних країнах представники влади (активніша частина населення) вселяють

думки населенню, що ті чи ті дії шкідливі, а тому небезпечні для суспільства.

До того ж, на жаль, вітчизняна кримінальна законотворчість надзвичайно нестійка, досить ситуативна і поверхова, до певної міри науково необґрунтована, і як результат – неефективна, а часом навіть шкідлива.

Кримінальне законодавство України, як і більшості країн, формулює поняття та підстави кримінальної відповідальності як штучного конструкту – злочин – це те, що передбачено Кримінальним кодексом (ст. ст. 1, 2, 11 КК України).

У зв'язку з цим постає така важлива ознака, як суспільна небезпека (за винуватості особи). Тобто, логічне коло замикається: якщо є суспільна небезпека – вноситься до Кримінального кодексу. Але що розуміти як «суспільну небезпеку»? З чийого погляду? Чи так суспільно небезпечні ті діяння, що вписано в закон і, відповідно, криміналізовано?

Чи справді суспільно небезпечне «створення чи утримання місць розпусти та звідництво» (ст. 302 КК України), які були, є і будуть, доки існують товарно-грошові відносини? При цьому їх у наш час легалізовано у десятках країн, було легалізовано на території України до 1917 року, і фактично вони існують (можна сказати, процвітають) у нас і нині під наглядом організованої злочинності та недобросовісних працівників правоохоронних органів.

І далі, ст. 149 КК України – торгівля людьми. Дівчата з «низькою соціальною відповідальністю», чудово розуміючи, з якою метою та яку роботу виконуватимуть, виїжджають до європейських та східних країн. Повертаючись, вони задоволені фінансовими результатами такої роботи, тож вирушають за кордон знову. Під

час допиту їх із кримінальних проваджень (кілька років тому) вони неодноразово заявляли про свої прекрасні умови проживання у п'ятизіркових готелях Туреччини, непогану оплату. І раптом вони стають постраждалими, а людина, яка організувала їхній виїзд – злочинцем. Причому цей злочинець зазвичай та сама дівчина, яка раніше неодноразово виїжджала для тієї самої пікантної роботи. Але у недобросовісних правоохоронців – показники в роботі і часом бажання… заробити гроші, контролюючи цей вид злочинності. А діяння справді криміналізоване, все «за законом».

Досить недолуго виглядає стаття 301 КК України («ввезення, виготовлення, збут порнографічних предметів»), 203[2] КК України («зайняття гральним бізнесом»).

Політичний істеблішмент, який прийшов до влади, незалежно від форми її організації, визначає політичне життя країни. Це охоплює, зокрема, реальні права і свободи людей, толерантність або нетерпимість до різних «дивинок» та умовних відхилень, ступінь і форму протидії соціальним явищам, таким, як злочинність, та реальну кримінальну політику.

Інакше кажучи, влада передусім шляхом своїх законодавчих та виконавчих органів реалізує таке:

– встановлює, що саме «тут і зараз» варто вважати правопорушенням, визначає структуру й обсяг діянь, що підлягають кримінальному переслідуванню та іншим видам відповідальності;
– створює інформаційне тло та формує громадську думку у сфері кримінальної юстиції. Переконує населення – з допомогою засобів масової інформації, законодавчих органів, виступів політиків – у доцільності та потребі саме такого кримінального закону;

– здійснює з допомогою правоохоронних органів та судової системи «правильну» правозастосовну практику.

Очевидно, за такого підходу система кримінального права, що функціонує в сучасних умовах, не може реалізувати декларовані цілі, зокрема дотримання прав людини, про які нині так багато йдеться. Це у багатьох країнах обґрунтовано визначається як криза кримінальної юстиції. Принаймні, на нинішньому етапі має бути зменшено негативні наслідки існування та дії кримінального закону. Наприклад, найавторитетніший представник кримінально-правової думки Німеччини професор Х. Х. Йєшек (Hans-Heinrich Jescheck) порушив питання про відміну кримінального законодавства, не сумісного з правами людини і громадянина.[1] Необхідно зменшувати сфери діяльності, які кваліфікуються як злочинні, тоді як влада обрала протилежний цьому напрям, розширюючи криміналізацію раніше невинних дій, захоплюючи все нові й нові сфери, що й призводить насамкінець до абсолютної неможливості бути добропорядним громадянином. Тож і намагатися не варто.

Може мав рацію давньогрецький філософ Демокріт у своєму висловлюванні про те, що закони марні як для добрих людей, так і для поганих: перші не потребують законів, другі від них не стають кращими?!

[1] Jescheck H.-H. Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 4 Aufl. Berlin: Duncker&Humblot, 1988. S. 3.

8. ГЕНЕЗИС ЗЛОЧИННОСТІ

8.1. НАВІЩО ВИВЧАТИ ЧИННИКИ ЗЛОЧИННОСТІ

На запитання, що призводить до злочинності, будь-яка людина зазвичай відповість: злидні та безробіття, недостатня освіченість, негативні риси характеру тощо.

Існує декілька стандартних пояснень, звідки береться злочинність. З-поміж них зазначимо: або щось не так у конкретній людині, або щось не так у довкіллі, що її оточує, або наявність обох цих критеріїв. А оточують людину переважно соціальні структури, які і підштовхують її до тих чи тих дій. Вони визначають її спосіб мислення та дій. І цілком логічним поясненням походження злочинності є ідея про те, що коли людину оточують бідність, нерівність, стрес, це неминуче призведе до злочинного шляху. У сприятливих умовах вона буде добропорядним громадянином. Такий підхід утвердився і в багатьох підручниках з кримінології. Проте все набагато складніше.

Причини існування злочинності – фундаментальна і досить гостра проблема класичної кримінології, в якій сконцентровано елементи не лише юриспруденції, а й філософії, економіки, політики, соціальної психології, наукової теорії та соціальної практики.

Не пізніше ніж з XVIII століття (Ч. Беккаріа, І. Бентам), а ґрунтовно, починаючи з XIX століття (Ч. Ломброзо, Г. Тард, А. Кетле та ін.), кримінологи намагаються віднайти «причину» злочинності. Її вбачають у біології та генетиці (біологічний чи антропологічний напрям), психології (психологічний напрям), соціальних факторах (соціологічний напрям), або ж у поєднанні цих факторів.

У науковій літературі єдиної думки про витоки злочинності не існує й досі. Ланцюг обставин, за якими визрів конкретний злочин, а далі їх масовий вияв, довгий, складний і різноманітний. У цьому й полягає причина безлічі думок, висловлених у кримінології щодо поняття і сутності злочинності та її причин.

Навіть звичайне питання щодо терміну, дефініції на позначення витоків злочинності спричинило появу значної кількості наукових праць та безлічі суперечок.

Трохи нудної теорії. У сучасній юридичній літературі існують різні поняття, що відображають зміст причинно-наслідкового комплексу: причина та умови, детермінація, витоки, генезис, фактори злочинності.

Термін «фактор» використовується у сенсі істотних обставин щодо якихось процесів, явищ, якщо немає необхідності у розкритті конкретного характеру взаємодії.

«Причина» у вузькому значенні слова – це вирішальний чинник, що містить реальну можливість конкретного слідства. «Умова» – відносно пасивний фактор, що впливає на розвиток причинного зв'язку, але не породжує наслідок.

Взаємодія «причина–наслідок» залежить від умов – сукупності явищ, які утворюють її «середовище», забезпечують певний розвиток. Ця взаємодія реалізується за достатньої сукупності необхідних умов. Роль причин і умов у механізмі причинності є різними: причина породжує

наслідок, умова цьому сприяє, але відбувається це завжди у взаємозв'язку між ними. Комплекси причин та умов, спільна дія яких викликає наслідки, – злочинність та злочин – узагальнено називаються детермінантами.

За допомогою терміну «детермінізм» кримінологи також намагаються пояснити ґенезис злочинності. Він влаштовує багатьох, оскільки стверджує, що наш світ, масові явища – природний і неминучий продукт історії.

Причинність – одна з форм детермінації, що розуміють як будь-яку закономірну залежність між різними процесами та явищами. У філософії визначено понад тридцять видів детермінації. Детермінанти – це такий фактор, який визначає появу іншого фактора, що називається наслідком. Пояснення злочинності з погляду детермінізму уможливлює її розуміння як дії біологічних, економічних чи екологічних чинників. Прихильники цієї ідеї наполягають, що згадані чинники можуть збільшувати чи зменшувати рівень злочинності. Злочинність як складне явище та будь-які інші наслідки діяльності людини – результат дії безлічі обставин, факторів, причин, роль та вплив яких неоднакові. Очевидно, що не існує якоїсь узагальненої, основної, першорядної причини, яка б вичерпно пояснювала походження злочинності в конкретних умовах у всьому її розмаїтті. Як немає і єдиного погляду на злочинність «усіх часів і народів».

Більшість масових соціальних явищ, подій неможливо пояснити з позицій детермінізму, їх неможливо передбачити, бо вони є хаотичними. Занадто багато сил взаємодіють одночасно і так складно переплітаються, що досить найменшої зміни потужності цих сил та характеру їхньої взаємодії і результат буде зовсім іншим.

Злочинність як масове явище – хаотична система другого рівня.

Хаос першого рівня не реагує на передбачення щодо себе. Природні явища (наприклад, виверження вулкану, землетрус, дощ) є хаотичною системою першого рівня. Мільйони факторів впливають на них, і все ж таки ми можемо побудувати комп'ютерну модель, яка враховуватиме все більше факторів і вибудовуватиме все точніші прогнози.

Хаос другого рівня реагує на передбачення щодо себе, тому його розвиток малоймовірно передбачити. Наприклад, ринок – хаотична система другого рівня. Що станеться, якщо ми розробимо комп'ютерну програму, яка з точністю передбачатиме майбутні ціни на якусь медичну вакцину? Ціни відразу відреагують на прогноз і прогноз не справдиться. Якщо поточна ціна становить $10 за препарат, а комп'ютерна програма передбачає підвищення до $20, трейдери кинуться скуповувати цей медичний препарат, щоб нажитися на різниці цін, і в результаті ціна підскочить до $20 вже зараз, а не в найближчому майбутньому. А що станеться у найближчому майбутньому? Цього не знає ніхто.

Однак усі ці термінологічні дефініції не такі вже й важливі за підходу, яким ми намагалися з'ясувати сутність злочинності – її причини і генезис. Очевидно, треба дещо інакше пояснити, як і чому існує той чи той рівень злочинності. І чому, зрештою, така вражаюча різниця в рівнях злочинності та причинах, що її породили, у різних країнах світу.

До того ж постає запитання: «Навіщо вивчати ґенезис злочинності, якщо це так непередбачувано?». На відміну від природничих наук, економіки, кримінологія не береться надавати точні прогнози щодо правопорушень і не може детально з'ясовувати майбутнє у своїй сфері. Зрозуміло, винятком є Головне слідче управління та

центральний апарат Національної поліції України, де на початку кожного місяця формується план завершення кримінальних справ, що охоплює не лише спрямування кримінальних проваджень до суду, а й їхню кількісну реєстрацію та навіть залишок справ на кінець кожного місяця. Утім, кримінологічні знання дають змогу розширити уявлення про злочинність, зрозуміти, що нинішня ситуація сама по собі не така вже катастрофічна або неминуча.

8.2. ПРИЧИНА КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДІЯННЯ – БАЖАННЯ ВЛАДИ

Попередній аналіз уможливлює однозначний висновок про те, що, у кінцевому підсумку, головна і єдина «причина» злочинності – законодавець (влада), який створив кримінальний закон. Зрештою, цю думку поділяє і більшість західних кримінологів. Термін злочину – ярлик, який ми застосовуємо до поведінки людини, яка порушує закон. Злочин як такий не існує у природі, це вигадка людей.

Але чому ж тоді законодавець створює саме ці «злочини»? Це одне з найважливіших та найцікавіших питань кримінології. Однак саме кримінологи його ніколи предметно не досліджували. Це відбувалося, з нашого погляду, зокрема й тому, що кримінологи більше концентрувалися на аналізі та критиці тих, хто вчинив злочин, а не на владі, яка створює кримінальний закон. Так комфортніше та безпечніше для будь-якої наукової установи, яка фінансується за державний рахунок або отримує ліцензію для функціонування ЗВО.

У зв'язку з цим, безсумнівно, важливе і першорядне завдання кримінології – ретельно аналізувати

мотиви і поведінку влади, законодавця з криміналізації чи декриміналізації діянь.

В окремих випадках такі дії влади досить хаотичні, прийняття їх слабко узгоджується з логікою та об'єктивною необхідністю, в інших – мають відтінок популізму, миттєвого бажання прийняти або скасувати кримінальний закон з однією єдиною метою – сподобатися виборцю, заробити «політичний капітал». Наприклад, після кожної резонансної ДТП кожен «поважаючий» себе політик чи «блогер-експерт» обов'язково з'являється у публічній площині з пропозиціями щодо посилення відповідальності за дорожньо-транспортні правопорушення. А зі спробою «перерозподілу» нелегальних контрабандних потоків знову посилюється показна боротьба правоохоронних органів, з'являються пропозиції ще більше розширити перелік кримінальних діянь, що підпадають під кримінальну заборону, посилити покарання в цій сфері.

В інших випадках, очевидно, стимулом для ухвалення (скасування) кримінального закону постає певна політична доцільність. Такий підхід пояснюється переважно тривогами влади. Це «занепокоєння» зазвичай множиться на некомпетентність законодавця, а також пов'язано з бажанням засвідчити прихильність і лояльність до панівного режиму.

Така ситуація нерідко постає на практиці, вже в реальному, суспільному житті як третій закон Ньютона (1687) або закон рівності дії та протидії. У нашому випадку це виявляється у протестних настроях і діях (як реакція у відповідь).

Засновник соціологічної науки Макс Вебер стверджує, що держава – це монополія на легітимне насильство. П'єр Бурдьє «виправляє» його: це монополія на

легітимне фізичне та символічне насильство.[1] Держава, створена з найкращими намірами (захист своїх громадян, забезпечення спільних інтересів тощо), насправді служить репресивним знаряддям у руках панівної політичної групи. Розчарування у демократії штовхає населення, навіть зразково демократичних держав, то праворуч, то ліворуч. Тим паче, у країнах з авторитарним режимом, де існує очевидний вияв несправедливості у суспільстві. Звідси «арабська весна», «кольорові революції», «жовті жилети».

Протестна реакція населення по відношенню до влади добре відома за всіх часів і в усіх народів: повстання Спартака, Французька революція. На території України йдеться про рухи під керівництвом Кармалюка, Нестора Махна, нарешті, протестні акції Помаранчевої революції наприкінці 2004 року та Революції гідності у 2013–2014 роках. Перелічувати можна як завгодно довго.

Для сучасного суспільства характерні, крім інших, дві протилежні форми протесту: тероризм і перформанси. Якщо тероризм – крайній, надзвичайно небезпечний і злочинний вираз протесту,[2] то різноманітні перформанси, флешмоби – інтелектуально художня протестна реакція.

Яскравим прикладом зі згаданих протестних форм є український незареєстрований жіночий рух «Фемен» («Femen»), який здобув популярність своїми епатажними акціями, під час яких активістки оголюють груди для привернення уваги.

[1] Див.: Pierre Bourdieu. Sur l'État. Cours au Collège de France, (1989–1992), Paris (2012).

[2] Див.: Gilinskiy Y. Modern Terrorism: Who is to Blame and What can be done? In: Gilly T., Gilinskiy Y., Sergevnin V. (Eds.) The Ethics of Terrorism. Springfei ld Ill.: Charles C. Thomas Publisher, Ltd, 2009, pp. 168–173.

«Фемен» проводить, зокрема, політичні акції з 2009 року в Західній Європі, Нью-Йорку, Стамбулі, Києві. Багато хто класифікує їхні дії як «радикальний ексгібіціонізм», інші позиціонують їх як феміністський рух. Аналогічні рухи існують і в інших країнах.

У США відома Bikini Kill, яка виконувала радикальний панк-рок і прославилася провокаційними та захоплюючими сценічними виступами, надполітизованими текстами.

8.3. ЕКОНОМІКА ТА ЗЛОЧИННІСТЬ

Жодна економічна система не позбавлена недоліків та суперечностей. Отже, ідеалізувати ту чи ту економічну систему не варто. Найвищий рівень злочинності з помітними темпами її приросту відзначається у найрозвиненіших, ринкових країнах.

Вчені давно вже відмовилися від однозначних оцінок будь-яких конкретних економічних обставин як криміногенних чи антикриміногенних. Глибокий аналіз вчень про економічні чинники злочинності на початку XX століття здійснив Ж. Ван-Кан. З-поміж його висновків такий: вивчення динаміки майнової злочинності та змін в економічній сфері виявляє їхній паралелізм. Це не означає, що злочинність – продукт виключно економічних явищ. Економічний чинник найбільш мінливий, схильний до щорічних коливань і тому його вплив найбільш явно позначається на коливаннях злочинності. Інші чинники, що впливають на злочинність, більш постійні, їхній вплив важче піддається виявленню. Звідси зроблено висновок, що паралелізм між рухом майнової злочинності та змінами в економічному середовищі не завжди

відображає однозначну лінійну причинну залежність злочинності від цих змін.

Рівень розвитку економіки безпосередньо не пов'язаний з рівнем злочинності. Нерідко у країнах із розвиненою економікою спостерігають високий рівень злочинності, наприклад у США. Причому, як у відносних, так і в абсолютних показниках.

Водночас, прямо чи опосередковано, низький рівень життя людей, разом із іншими чинниками, не може не викликати невдоволення, протестної поведінки у крайньому своєму вираженні – злочинному. Всією історією розвитку людства доведено, що, з одного боку матеріальне неблагополуччя є тим, що може підштовхнути людину на злочин, а з другого – цим неблагополуччям користуються ті, хто не відчув матеріальної нестачі. Вони збагачуються, спекулюючи на потребах людей. Це двоїстий характер злочинності, викликаний нерозв'язаністю економічних проблем у найбільш неприкритому вигляді. Звідси – заволодіння чужим майном, за якого є можливість збагачення і поліпшення матеріального добробуту за рахунок інших.

Безперечно, одним із криміногенних факторів є економічні проблеми, насамперед економічна нерівність. Зі зростанням соціально-економічної нерівності зростає кримінальна поведінка.

Соціально-економічна нерівність – загальносвітова реальність, що існує тисячоліттями. Однак у сучасних умовах, в епоху глобалізації, панування міжнародних корпорацій та олігархізму, все людство поділилося на групи: надбагатих, масу бідняків і середній клас, що розмивається.

Аналіз такої ситуації докладно досліджували французькі соціологи у середині 1960-х років (Р. Ленуар, С. Погам

та ін.). Відповідно до їхніх теорій, одним із системотворчих факторів сучасного суспільства є його структуризація за критерієм «включеність/виключеність» (англ.: inclusion/exclusion). Поняття «виключення» постало як характеристика осіб, які опинилися на узбіччі економічного прогресу. При цьому спостерігався зростаючий розрив між добробутом одних і «нікому не потрібними» іншими.[1]

Далі цю думку розвинули припущеннями, що одну категорію становитимуть особистості, включені до функціональних систем, а другу – індивіди, виключені з цієї системи, як істоти, що намагаються дожити до завтра.

У 2015 році вперше в історії людства 1% населення сконцентрував 50% усіх багатств (за даними банку Credit Suisse). У 2016 році 1% населення володів уже 52% всіх багатств. Далі ця тенденція лише прискорювалася.

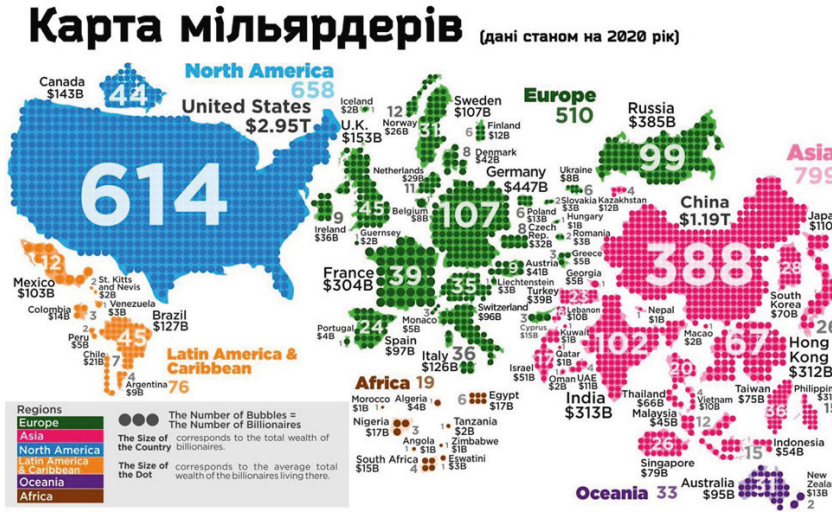

[1] Lenoir R. Les exclus, un français sur dix. Paris: Seuil, 1974.

Звернімо увагу на інфографіку, що засвідчує наявність країн, у яких ВВП нижчий, ніж в американського мільярдера Ілона Маска. Вражає!

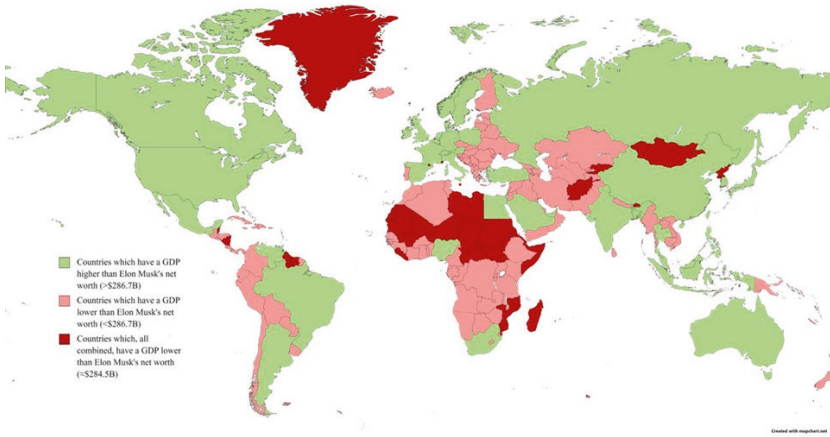

У більшості європейських країн заможна людина успадковувала своє багатство з давніх часів, отримуючи у спадок виноградні плантації, будинки, права на бренди зі столітньою історією. Молоде покоління часом створює багатомільйонний продукт світового рівня, використовуючи нові технології – держава забезпечує для цього відповідні умови. Природна економічна та соціальна нерівність частково зрозуміла. Зірки кіно- та шоубізнесу, видатні спортсмени, автори популярних пісень, успішні менеджери та інші професіонали мають рідкісні таланти, на які попит перевищує пропозицію, тому ці люди так багато заробляють.

Проте в інших державах, і це небезпечніше з погляду кримінології, багатство створюється шляхом несправедливого та злочинного розподілу природних ресурсів країни, корупції. Україну можна сміливо зарахувати саме до цієї категорії країн. Щороку журнал «Форбс» фіксує

в Україні щонайменше десяток доларових мільярдерів. Ніхто з них не відзначився створенням абсолютно нового продукту, подібно до продукції Ілона Маска, Стіва Джобса, Білла Гейтса.

Корупційне та несправедливе збагачення невеликої групки надбагатих супроводжується зубожінням решти населення. Відомо, що в усьому світі, на початок нашого тисячоліття, третина смертей – близько 18 мільйонів осіб на рік або 50 тисяч у день – відбувається через наслідки, пов'язані з бідністю. Тобто загальне число становить 270 мільйонів осіб (період 1990–2005 років), що приблизно дорівнює населенню США. Серед них – більшість жінок і дітей. Додайте сюди те, що 1,1 мільярд людей мали рівень споживання нижче $1 на день, а 2,7 мільярда – існують менш ніж на $2 на день. 800 мільйонів людей лягають спати голодними щодня.[1]

Такі наслідки сучасного світу активно обговорював у своїх дослідженнях Зігмунт Бауман. Тривалий час безробітні, мігранти, біженці та інші особи становили неминучий побічний продукт економічного розвитку, тоді як глобалізацію вважають генератором «людських відходів». На думку З. Баумана, великі групи людей фактично виявляються «людськими відходами (покидьками)» (англ.: «wasted life»), не потрібними сучасному суспільству. І в умовах глобалізації, безпрецедентної поляризації на «суперклас» та «людські відходи», ці люди стають «відходами назавжди».[2]

Лауреат Нобелівської премії з економіки Джозеф Стігліц (Joseph Stiglitz), аналізуючи нинішню проблему економічної та соціальної нерівності, наголошує,

[1] Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Вимірювання рівня бідності

[2] Bauman Z. Wasted lives. Modernity and its outcasts. Cambridge: Polity Press, 2004, pp. 5–7.

що існує глобальна криза нерівності. Проблема полягає не тільки в тому, що фінансова верхівка отримує непропорційно більшу частину економічних благ, а й у тому, що середній клас не поділяє економічного зростання, а частка бідняків у багатьох країнах зростає. Економічна та політична система, які не задовольняють більшість громадян, не можуть бути стійкими у довгостроковій перспективі. Зрештою, віра в демократію та ринкову економіку руйнуватиметься, а легітимність наявних інституцій і механізмів постане під питанням.[1] Здається, це важливо враховувати в оцінюванні злочинних виявів та інших соціальних феноменів.

Із розвитком цифрового світу та робототехніки, поширенням пандемії (COVID-19) та розгортанням кризи, викликаною російською військовою агресією, що почалася 2014 року, все більше людей залишалося без роботи. Безробіття загрожує і середньому класу, що скорочується. Одна із сумних особливостей сучасної України – бідність працюючого населення. Годі й говорити про непрацюючих (пенсіонерів, непрацездатних).

В Україні на початок 2018 року, згідно з дослідженнями за методикою ООН, бідними вважалися понад 60% населення, а за звітами МВФ Україна є найбіднішою країною Європи як за валовим продуктом на душу населення, так і за рейтингом із найменшою зарплатою серед працюючих – кожен п'ятий бідний.[2] Ситуація, викликана наслідками пандемії коронавірусу й російською військовою агресією, далі погіршується.

[1] Див.: Joseph Stiglitz Globalization and Its NEW Discontents; https://www.project-syndicate.org/commentary/globalization-new-discontents-by-joseph-e--stiglitz-2016-08

[2] https://www.intellinews.com/imf-ranks-ukraine-as-europe-s-poorest-country-150301/

Не можна ігнорувати ворожість одних верств суспільства до інших щодо кращого матеріального становища, наявності преміальних автомобілів, елітної нерухомості, можливостей відпочивати на дорогих курортах тощо. Тому вияв групових конфліктів у суспільстві, аж до злочинів, є реальністю.

Такі події спостерігаємо у багатьох країнах. Зокрема, у травні 2022 року Шрі-Ланку охопив небувалий сплеск насильства на тлі економічної кризи, що поглиблюється, і відставки прем'єр-міністра Махінди Раджапакси разом із усім його урядом. Після того, як стало відомо про їхню відставку, тисячі людей вийшли на вулиці, щоб відсвяткувати цю подію, проте незабаром святкування переросли в насильство із загиблими. ЗМІ зазначали, що учасники протестів почали нападати на чиновників, палити будинки, магазини, будівлі компаній, які належать членам урядущої партії або їхнім близьким. А іноді й просто нападати на людей, які здавалися їм багатими.

Економічна нерівність є одним із криміногенних факторів, а «виключені» – основна соціальна база злочинності, яка здебільшого формує кримінальну статистику, асоціалізацію значної кількості людей, їхню затяжну депресію, суїцид, а крім того, і жертв злочинів.

8.4. КОНСЮМЕРИЗМ, ПОКАЗНЕ СПОЖИВАННЯ

Сучасна злочинність в Україні – переважно корислива. Однак, якщо вивчити безліч кримінальних проваджень, то навряд чи в них знайдеться мотив скоєння злочину, такий, як елементарний голод злочинця, відсутність одягу. І навіть 2022 року, в період активних військових дій у різних містах України, у затриманих

злодіїв частіше вилучали сигарети, алкогольні напої, електронні пристрої, а не предмети першої необхідності. Зростання частки корисливих злочинів зумовлено передусім амбітною нахабницькою мотивацією. У суспільстві поширено споживчий синдром. Зрозуміло, що ці обставини не зовсім характерні періоду, коли Україна перебуває під пресом військової російської агресії. Однак цей критерій, безперечно, властивий нашій країні, як і багатьом країнам світу.

І ці обставини – не просто «падіння устоїв», занепад моралі, як намагаються пояснити деякі «моралізатори», а процес, що має своє логічне пояснення та пов'язаний насамперед із певним рівнем розвитку економіки.

У будь-яку історичну епоху більшість людей жила бідно, ощадливість вважалася чеснотою. Сувора етика спартанців, ченців і пуритан – найвідоміші приклади з багатьох відомих. Гарний господар уникає марнотратства і розкоші, не викидає їжу і лагодить пошкоджений одяг, не поспішаючи купувати новий. Лише знать і вельможі зневажливо ставилися до цих принципів та демонстративно витрачали свої багатства.

Однак ситуація змінилася і сучасне суспільство розв'язало проблему обмежених ресурсів, товарів та послуг. Нині, і так досить потужна, світова економіка змушена постійно нарощувати продуктивність, інакше їй не вижити. Подібно до акули, яка задихнеться, якщо зупиниться, людство має весь час виробляти все більше товару. Але для цього має існувати постійний попит.

Отже, суспільство породило нову проблему, а саме, як усе це реалізувати, як усе це спожити? Адже хтось має купувати цю продукцію, інакше всі виробники, продавці та, зрештою, інвестори розоряться. Щоб запобігти

катастрофі і гарантувати, що люди завжди купуватимуть новинки, що створює промисловість, довелося розробити і впровадити нову етику. Спочатку консюмеризм – споживацтво як стиль життя. А потім демонстративне, показне чи престижне, статусне споживання. У цьому контексті активне споживання товарів та послуг – це правильно, модно і це мірило особистого успіху.

Таке явище відоме нам більше як «показуха», «понти» – безглузді витрати на товари або послуги переважно з метою продемонструвати власне багатство. З погляду демонстративного споживача, така поведінка є засобом досягнення чи підтримки певного соціального статусу.

У розмовній англійській мові також використовують фразу «keeping up with the Joneses», що розуміється як «бути не гірше від людей», дослівно – «йти врівень із Джонсами».

Походження терміну «суспільство споживання» пов'язують з ідеями Е. Фромма, Дж. Гелбрейта (у варіанті «суспільство достатку»), філософа Жана Бодрійяра (з його книгою «La Société de consummation», 1970).

Жан Бодрійяр вбачав причину виникнення такого суспільства в істотних змінах, що відбулися в ньому: функція споживання як способу задоволення насущних потреб поступилася споживанню як способу комунікації між людьми. Споживання варто ототожнювати з маніпуляцією знаками і символами, оскільки в умовах сучасного суспільства зміна у способі як споживання, так і виробництва призвела до того, що демонстративне споживання стало способом комунікації між людьми, зайняло сферу соціальних взаємодій. Людина, споживаючи будь-які товари в такому суспільстві, насправді набуває певних символів, що передають інформацію про неї оточуючим.

Демонстративне споживання постає не лише як спосіб комунікації з іншими людьми, а й як засіб формування людиною власної ідентичності. Зміна в іміджі різних речей-символів дає змогу людині щодня змінювати власний образ для оточуючих, які в своїй оцінці можуть керуватися, наприклад, брендами тих товарів, що вона обирає.

До того ж демонстративність споживання у сучасному суспільстві, його трансформацію у споживання символів та комунікацію за допомогою метафор засвідчує й те, що його стилі і те, які товари споживають окремі люди, пропускається через різноманітні соціальні фільтри: споживання певних товарів засвідчує багатство людини, інших – освіченість тощо.

Відомо, що демонстративне споживання традиційно вважалося чимось властивим переважно заможним людям. Однак дослідження економістів Кервіна Кофі Чарльза, Еріка Херста та Миколи Русанова (Kerwin Kofi Charles, Erik Hurst, Nikolai Roussanov) показали, що воно більш поширене в економіках, які розвиваються, серед груп бідних людей. Демонстрація дорогих речей у подібних групах, членів яких суспільство сприймає як бідних, є засобом боротьби з враженням про низький достаток. І це наочно можна побачити, якщо порівняти байдуже ставлення людей до дорогого брендового одягу в європейських державах та відповідне ставлення в нашій країні. Або нейтральне ставлення до дорогих автомобілів у благополучних Швейцарії, Австрії, Нідерландах, Норвегії та ставлення, як ознака статусності щодо них, у нашій країні, наявністю величезної кількості люксових авто на дорогах України, що явно відстає у своєму економічному розвитку.

Заради справедливості зауважимо, що є й інші погляди. Книга «Мій сусід – мільйонер» (англ.: «The Millionaire

Next Door» 1998 р.) ставить під сумнів традиційний погляд на демонстративне споживання. Автори книги виїздили майже всією Америкою. Опитавши понад 500 мільйонерів і 11 000 респондентів з високими доходами, виявили, що найбагатші американці є досить ощадливими і ведуть скромний спосіб життя. Однак це все-таки досить незначна соціальна група в багатих країнах.

У більшості куточків світу з телевізорів, соціальних мереж, вуличної реклами лунають заклики, що ми маємо купити новий телефон, нове авто, нову квартиру, вирушити відпочивати на модний курорт, з'їсти зайву порцію чогось смачного… Тексти такої реклами у минулому здалися б огидним. Люди визнали б їх жахливими, неприйнятними з етичного погляду. Консюмеризму довелося б неабияк попрацювати, закликавши на допомогу популярну психологію, аби переконати людей, що потурати собі правильно, а ощадливість – насильство над особистістю. Ощадливість стала об'єктом глузувань, вважатися хворобою, яку потрібно лікувати.

Консюмеризм переміг. Ми всі – чудові споживачі. Ми купуємо безліч речей, яких насправді не потребуємо, про існування яких донедавна не підозрювали. Виробники навмисно створюють недовговічний товар, винаходять без потреби нові моделі, коли годяться і старі. Але доводиться купувати, щоб «не відстати». Шопінг перетворився на улюблене проведення часу, споживчі товари стали основними посередниками у родинних стосунках, між подружжям, друзями. Релігійні свята, зокрема Різдво, перетворилися на торжество масових закупівель.

Розквіт споживчої етики особливо відчувається на продуктовому ринку. Традиційні аграрні товариства перебували на межі голоду. У нинішню епоху достатку

головна загроза для здоров'я – ожиріння. Причому страждають і бідні (що заповнюють шлунки хот-догами та сублімованою локшиною), і багатії (які намагаються худнути на органічних салатах та фруктових смузі). Щороку населення США витрачає на дієти більше грошей, ніж потрібно, щоб прогодувати всіх голодуючих у світі. Ожиріння – подвійна перемога консюмеризму: люди не скорочують споживання їжі, це призвело б до економічного колапсу. Спочатку вони переїдають, а потім купують біодобавки, жироспалювальний та дієтичний продукт, у такий спосіб вкладаючись в економічне зростання двічі.[1]

Нині більшість людей благополучно дотримується консюмеристського ідеалу. Така реальність не могла не призвести до негативних наслідків, зокрема кримінологічних. Цілком очевидно, що «суспільство споживання» характеризується кримінальними (посадові та економічні злочини) та некримінальними, але негативними способами збагачення – від проституції до «тіньової економіки».

8.5. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

На структуру злочинності впливають особливості сучасного суспільства. Зокрема, науковий і технологічний прогрес – один із найпомітніших таких впливів. Самі по собі немислимі раніше технологічні новації не можуть не впливати двояко: безпосередньо на злочинність, з одного боку, і на соціальний контроль за нею, з другого.

[1] Див.: Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. BookChef, 2021.

Новітні технології люди використовують у злочинних цілях. Наприклад, від застосування найпростіших систем для викрадення автотранспортних засобів, інтернет-шахрайства («phishing») до високоінтелектуальних атак хакерів, які паралізують діяльність потужних фінансових компаній, електронні платіжні системи або окремі державні органи. Доступність високих технологій стала можливістю для масового виробництва неоригінальних, підроблених товарів та продукції, оперативного руху грошових потоків, у тому числі криптовалюти.

Водночас високі технології дедалі активніше застосовують правоохоронці. Створено спеціальні підрозділи кібербезпеки, кримінальна юстиція набула значних можливостей у сфері зчитування інформації про потенційних злочинців, моніторингу способу життя підозрюваних, а іноді й далеко не лояльних до влади осіб, зокрема їх спілкування та встановлення місцезнаходження.

Найважливіший наслідок технологічного прогресу – глобалізація всієї сфери життєдіяльності: економічних, фінансових, транспортних, комунікативних, людських (міграційних), технологічних потоків.

Глобалізація помітно змінила сучасний світ у цілому, вплинула також і на процеси криміналізації. Наприклад, глобалізм пов'язують з організацією «інформаційних воєн», що мають кілька аспектів, зокрема, вплив на свідомість осіб, маніпуляція свідомістю (гуманітарний) та технічний (кібератаки). При цьому формуються глобальна свідомість, нове світорозуміння.

Відповідно, здійснюється глобалізація злочинності – шахрайство, торгівля наркотиками, зброєю, людьми, людськими органами. Глобалізація торкнулася навіть такого явища, як тероризм, і в ЗМІ його все частіше визначають як міжнародний тероризм. Не варто забувати

і про корупцію, що нерідко також має міждержавний характер. Одночасно глобалізація економіки супроводжується інтернаціоналізацією економічних злочинів.

Нові компанії, що досягли значних результатів, дуже специфічні. YouTube, Facebook, TikTok – найпопулярніші медіаресурси, які не створюють контенту. Alibaba, найбільший ритейлер, не має складів, а Airbnb, найбільший оператор житла в оренду, взагалі не володіє нерухомістю. Uber, американська міжнародна публічна компанія, що створила однойменний мобільний додаток для пошуку, виклику та оплати таксі або приватних водіїв, а також доставки їжі, не володіє жодною машиною. Компанія, що створила платформу для функціонування таксі без таксопарку, і перетворила людей із машинами на «таксистів на годину», а людей без машин – на пасажирів, по капіталізації коштуватиме 62 500 000 000 $ (грудень 2015 р.), а її загальна виручка становить 65 000 000 000 $ (2016 р.). Для порівняння, весь номінальний ВВП України становить лише 155 582 млн $ (2020 р., за даними МВФ). Сервіс приватних водіїв Uber, заснований 2009 року в Сан-Франциско, Каліфорнія, поширився вже на 76 країн (травень 2017 р.). Безпосередня кількість співробітників компанії не перевищує сім тисяч осіб. Однак для тисячі підприємців Uber – об'єкт для наслідування. Вони прагнуть скопіювати ідею та поширити її на інші сфери життя, зробивши Uber для водопровідників або Uber для салонів краси.

Демографічні процеси у світі не могли не вплинути на криміногенну ситуацію. Зростання населення останніми століттями можна назвати не інакше як вибухом. Тож, якщо на початок XX ст. населення планети становило близько 1,7 млрд осіб, то на початок 2022 року – майже

вісім млрд. При цьому істотні відмінності у світорозумінні, культурі за масового переміщення людей загрожують небаченими проблемами.

Уже десятиліття країни Західної Європи постають перед труднощами міграції як принципової різниці культурно-цивілізаційних систем сучасного людства. І надалі це може призвести до ще більших конфліктів у суспільстві, зокрема й кримінологічного характеру.

Сьогодні над світовою спільнотою нависла нова масштабна хвиля переселення значних людських мас. Проблема полягає у закономірних та цілком передбачуваних наслідках, головні з яких – реальність ґрунтовно перекроїти сучасну карту світу та кардинально змінити етнічний склад населення Землі. На відміну від інших глобальних проблем, перед якими все людство постає як єдине ціле, глобальна неконтрольована міграція поділяє його на два антагоністичні табори – тих, хто переселяється, і тих, до кого переселяються.

Як наслідок глобалізації та демографічного вибуху – масова міграція. А далі – штучно створений і підтримуваний політиками конфлікт культур та цивілізацій з усіма як позитивними (фізичний та інтелектуальний взаємообмін культур), так і криміногенними наслідками, охоплюючи ксенофобію та «злочини ненависті». На підтвердження цього наводять приклади сучасної ситуації з мільйонами біженців до країн Європи. У західній пресі часто пишуть про вихідців східних країн, зазначаючи, що вони здебільшого не так прагнуть сприймати європейський спосіб мислення і життя, як намагаються протистояти йому, нав'язуючи свої уявлення, а то й відповідаючи терактами на лояльність і толерантність європейців. Федеральна німецька влада наводить промовисту статистику лише щодо насильницьких злочинів.

Зокрема, 2000 року «підозрювані не з Німеччини» звинувачувалися у 27% насильницьких злочинах. Через два десятиліття таких стало 38%. Пік на рівні 40% припав на 2016 рік.[1]

Міграція населення тісно пов'язана з іншими соціальними процесами, нерідко безпосередньо чи опосередковано провокуючи негативні наслідки. Кримінолог Марсело Ебі (Marcelo Aebi), який складає щорічну кримінальну статистику для Ради Європи, зазначає, що нелегали, тобто «особи без посвідки на проживання, не мають доступу до білого ринку праці, тому значним є ризик їх зайнятості у чорному, неформальному секторі економіки. І йдеться не про те, щоб якось виправдати цю ситуацію, а те, щоб зрозуміти, які особи без доступу до легального ринку праці можуть мати ще опції щодо виживання і заробляння грошей». На думку криміналога, класичним прикладом такої опції є наркотрафік. Марсело Ебі також зауважує: «Коли ми аналізуємо релевантні дані, то бачимо, що особи родом з Африки непропорційно часто займаються незаконним обігом наркотиків. І ми маємо поставити собі запитання: чому так відбувається?».[2]

Зрозуміло, злочини іммігрантів викликають тривогу у місцевого населення. Ця проблема вміло роздмухується деякими політичними силами. Наприклад, скандальні заяви 2010 року на мітингу в місті Ліоні відомої французької політикині Марін Ле Пен. Тоді вона порівняла окупацію Франції нацистською Німеччиною з фактичною окупацією іммігрантами-мусульманами, що

[1] Erfasste Straftaten auf Tiefststand seit Jahrtausendwende – Berliner Morgenpost 26.07.2022

[2] https://www.swissinfo.ch/eng/society/reality-check--is-switzerland-really-as-unsafe-as-the-swiss-think-/46271092

призвело до скандалу в соціальних та політичних колах і коштувало їй судовими розглядами.

Водночас маємо визнати, що ті, хто біжить із охоплених соціальними проблемами та війною України, Афганістану, Сирії та інших країн, створюють чимало проблем для економіки приймаючої сторони, взаємин між людьми. Безсумнівно, масова міграція має стати предметом особливого вивчення. Наслідки виїзду з території України понад восьми мільйонів людей, викликаний російською військовою агресією, та не менш як п'яти мільйонів внутрішніх переселенців, безсумнівно будуть досліджуватися, зокрема й кримінологами. Уже нині у пресі повідомляють про непоодинокі випадки, коли така категорія осіб стає жертвою багатьох злочинів. Українські переселенці в Європі мають свою специфіку. У деяких країнах Європи з розгубленістю прийняли наших біженців і не лише зважаючи на такий значний наплив. На відміну від вихідців із країн Сходу, з України приїхали переважно освічені люди, практично всі з вищою або двома вищими освітами, проте з поганим знанням іноземних мов. Цей «набір» є майже нормою для нашої країни. Але отримати низькокваліфіковану роботу для цієї категорії людей є психологічним ударом і дисонансом з тим, що могла запропонувати сторона, яка приймає.

Віртуалізація (англ.: virtualization) – створення віртуального, тобто штучного, об'єкта чи середовища життєдіяльності – ще одна риса сучасного суспільства. Ми зазвичай складно сприймаємо реальність і водночас із «насолодою» віртуальний світ. Без Інтернету, мобільних телефонів, смартфонів та інших ІТ людина вже не мислить власного існування. Така віртуалізація постає як криміногенний фактор (кіберзлочинність), так

і антикриміногенний (можливість відстежувати потенційного злочинця або швидко його виявляти).

Відмова від ілюзій можливості побудови благополучного суспільства – ще одна негативна особливість сьогодення. Світові та регіональні війни зруйнували останні ілюзії стосовно людства. А сучасність, здається, прагне лише підтвердити найгірші прогнози.

У нинішню епоху всесвітньої пандемії, нових регіональних воєн, пов'язаних, зокрема, з військовою агресією сусідньої держави в Україні, особливо в її відкритій стадії 2022 року, які вилилися у світову кризу (фінансово-економічну, енергетичну, продовольчу, гуманітарну), людство вже постало на межі існування, а згадані фактори – «водорозділом», спричинивши відмову від ілюзій можливості досягнення «щасливого майбутнього».

До того ж стає зрозумілою реальність наявних загроз самому існуванню людства, коли нинішні політики, вершителі доль мільйонів людей, живуть шизофренічними уявленнями і сподіваються на «нарощування військової сили» та нестримної агресії і насильства, що загрожує тотальним знищенням усього живого. І в клубі країн з такою негативною характеристикою – наш сусід з найбільшою для України протяжністю кордонів.

Словник англійської мови Collins визнав «пермакриза» (англ.: «permacrisis») словом 2022 року. Воно означає «тривалий період нестабільності та відсутності безпеки». Тобто, перманентну кризу. Незвичні для сучасних людей процеси кризи, глобалізації, віртуалізації, масової міграції, загальної консюмеризації з часом неминуче призводять до масової зміни психіки, психологічної розгубленості, нерозуміння світу та невміння в ньому освоюватися.

Перманентна, а з нею і психологічна криза, супроводжується спалахами невмотивованої агресії, взаємної

ненависті, «злочинами ненависті», актами ззовні необґрунтованого знищення десятків і сотень людей ціною власного життя (відомий випадок із другим пілотом аеробуса А 320 Андреасом Лубітцем) або тривалого тюремного ув'язнення («норвезький стрілець» Андерс Брейвік). Вияв випадків «злочинів ненависті», зокрема спровокованої, спостерігаємо і в Україні. Зокрема, у січні 2022 року, у місті Дніпрі, на території заводу «Південмаш», сталася безпрецедентна трагедія. Тоді 20-річний солдат строкової служби Артемій Рябчук, якого було залучено до складу варти з охорони території державного підприємства, вночі викрав зброю з кімнати її зберігання і влаштував стрілянину. З автомата Калашникова він розстріляв караул, після чого втік зі зброєю. Унаслідок цього п'ять осіб загинуло (четверо військовослужбовців і одна цивільна жінка), ще п'ять отримало поранення. Незабаром солдата-вбивцю затримали патрульні поліцейські.

Культура суспільства, політична культура – один із найважливіших чинників криміналізації або декриміналізації державою тих чи тих діянь. У цьому контексті культура розуміється у сенсі способу існування людини в суспільстві.

В Україні, у повсякденному житті, ми спостерігаємо зміни у цій сфері, нехай і не такі значні, але вони все ж таки є. 10–15 років тому показне заможне життя чиновників, що не відповідає їхньому офіційному доходу, було практично нормою. Ніхто з них не приховував дорогі люксові авто, нерухомість за кордоном тощо. Зараз це видається щонайменше непристойним і засуджується, ніхто демонстративно не хизується цим. Хоча ми ще не наблизилися до європейських стандартів, коли за невинну вечірку, в період коронавірусу, прем'єр-міністр

може позбутися своєї посади, як це сталося у Великій Британії, але зміни в процесі мислення, культури суспільства все-таки відбуваються.

Аналізуючи «криміногенні» фактори, доходимо висновку про те, що під впливом тих самих причин відбуваються абсолютно різні наслідки. Одні люди чинять насильство над другими, агресивні та/або корисливі злочини, інші зловживають алкоголем і наркотиками, хтось поринув з головою в творчість і створює продукт, що цінується віками, деякі нестримно і наполегливо крокують кар'єрними сходами, інші просто проживають сіре, непомітне життя. Звідси й випливає, що походження та джерело злочинності є простим джерелом життєдіяльності людей.

9. ПОКАЗНИКИ ЗЛОЧИННОСТІ

Принаймні з 1950-х і до початку 2000-х років рівень злочинності зростав у всіх країнах світу, без винятку.

Звернімо увагу на те, що злочинність одночасно зростала в абсолютно різних країнах. Різних за своїм політичним та соціальним устроєм, економічним станом та рівнем добробуту населення, ступенем розвитку демократії, ментальністю людей, оснащеністю та ефективністю сил правопорядку тощо. Надалі, майже також синхронно, у більшості країн (за винятком Латинської Америки) увиразнилася тенденція щодо злочинності на зниження.

Причини ситуації зі злочинністю, її прогноз – зростання чи падіння, майбутня структура – абсолютно непередбачувані. Злочинність – складний соціальний феномен, що розвивається за власними, невідомими нам, законами, і спрогнозувати її достовірно жоден кримінолог не в змозі.

Основними показниками злочинності вважають її стан (кількісні та якісні характеристики), структуру і динаміку.

Тенденція рівня та розвитку злочинності в Україні відповідала світовій. Згідно зі статистичними даними, у 1960-ті роки правоохоронні органи України (тоді УРСР у складі СРСР) зафіксували 130 тисяч злочинів, до

1990 року ця кількість сягнула 370 тисяч. Зі здобуттям незалежності 1992-го і аж до 2000 року злочинність в Україні стрімко зростала. Далі спостерігалися коливання щодо зниження, але до 2016 року вона сягнула свого історичного піку – 592 604 злочинів, і знову почала знижуватися. Одночасно змінювалася кількість виявлених злочинців, що відображено у таблиці.

Співвідношення кількості злочинів і злочинців за роками з урахуванням показників до збільшення/зменшення

Роки	Злочинів	Кількість злочинців
1990	369 809	
1995	641 860	
2000	567 795	309 057
2005	485 725	237 187
2010	▲500 902	▼226 385
2011	▲515 833	▼225 517
2012	▼443 665	▼194 992
2013	▲563 560	▼149 560
2014	▼529 139	▼124 246
2015	▲565 182	▼115 833
2016	▲592 604	▼99 307
2017	▼523 911	▲117 947
2018	▼487 133	▼117 071
2019	▼444 130	▼109 825
2020	▼335 000	▼93 000

Аби досконало зрозуміти, що є злочинністю на певній території чи в країні в цілому, її намагаються класифікувати різноаспектно. Насамперед, за допомогою статичного аналізу виділяють злочинність навмисну та необережну. При цьому умисні злочини розрізняють зазвичай за аналогією, подібною до розділів кримінального кодексу. Це такі злочини, як: а) корисливі (крадіжки,

грабежі, розбої, шахрайство, розкрадання тощо); б) насильницькі (навмисні вбивства, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості тощо); в) посадові; г) військові тощо.

У кримінології виокремлюють також первинну злочинність та рецидивну, що особливо важливо для розуміння ефективності, а точніше неефективності, покарання.

Вирізняють злочинність неповнолітніх, зважаючи на психофізичні особливості зростаючої особистості та особливе ставлення суспільства до таких видів злочинів, та інших груп правопорушників за віковою ознакою (молодих, зрілих, літнього віку), життєдіяльність яких різна і в кримінальній статистиці відображається абсолютно різними цифрами. Також у статистиці виокремлюють скоєння злочинів жінками та чоловіками, які дуже відрізняються і за видами, і за зареєстрованою кількістю.

Особливу увагу приділяють виявам корупції, яку виокремлюють у класифікаціях видів правопорушень, зважаючи на високу соціальну значущість проблеми.

Рамково спробуємо визначити, якою є злочинність в Україні.

Насамперед, зазначимо: злочинність має переважно корисливий характер. Корисливих злочинів реєструють завжди більше за інші, вони переважають над насильницькими та іншими видами злочинних діянь. Традиційно чоловіча злочинність помітно домінує над жіночою у співвідношенні приблизно 8:1. Найактивніший вік, що потрапляє до кримінальної статистики, межує від 18 до 35 років, а кількість неповнолітніх, які порушили кримінальний закон в Україні, становила в різні роки приблизно від 10 до 20 тисяч.

Схематично злочинність можна зобразити трикутником, до вершини якого (зі зменшенням за кількістю) линуть особливо тяжкі злочини.

Найпоширеніші в Україні злочини – проти власності, у цій групі крадіжки і грабежі.

За статтею кримінального кодексу «Крадіжка» 2013 року було скоєно 242 769 правопорушень; 2014-го – 226 833; 2015-го – 273 756; 2016-го – 312 172; 2014-го – 261 282; 2018-го – 238 492; 2019-го – 197 564; 2020-го – 138 562 правопорушень.

Грабежів (відкритого викрадення чужого майна) у 1992–1995 роках щорічно фіксували понад 30 тисяч, у 2004–2006 роках – понад 40 тисяч. Кількість кримінальних справ за статтею «Відкрите заволодіння чужим майном» з 2013 року знизилася майже втричі: тоді за рік було скоєно 22 695 зафіксованих правопорушень, у 2020 році – 7 492.

У 90-х роках кількість розбоїв в Україні не перевищувала близько 5–6 тисяч на рік. У 2005–2006 роках було зареєстровано найбільшу кількість розбійних нападів – понад 6 тисяч. Далі цифри значно знижувалися, у два і більше разів: 2013-го – 2 856 правопорушень, 2020-го – 1 360.

Випадків бандитизму в Україні завжди фіксували в абсолютних показниках небагато: 1997 року – 110; 2012-го – 12; 2019-го – 155; 2020-го – 20. Але не забуваймо про ступінь небезпеки таких груп. Стійкі, з чіткою ієрархією та розподілом ролей, озброєні, спеціально сформовані для скоєння злочинів, на момент їхнього затримання зазвичай мають у своєму активі подекуди десятки епізодів злочинів.

Структура корисливої злочинності з часом зазнає змін. Наприклад, майже забулося про випадки зухвалих

зривань хутряних шапок, які формували статистику пограбувань у великих містах багато років тому. Якщо 20 років тому в містах переважали квартирні та кишенькові крадіжки, то останнім часом їхня кількість скоротилася в кілька разів. Деякі предмети крадіжки втратили свою привабливість. Економічно недоцільно стало проникати у квартиру та викрадати, наприклад, телевізор або іншу побутову техніку. Цінність такої техніки незначна, вона громіздка, продати її проблематично, тому що швидко застаріває, отже, моментально втрачає в ціні. Така техніка зазвичай має індивідуальний номер, який дає можливість її ідентифікувати, а квартири стали більш захищеними, зокрема охоронною службою та сигналізацією.

На статистику злочинності впливають не лише ці зміни. Відображене у статистиці зниження цифр, наприклад, крадіжок, необов'язково означає зникнення злочинності: правильніше говорити про зрушення ідеї злочину. Наприклад, підрозділи кіберполіції в Україні реєструють останніми роками близько 30 тисяч повідомлень та заяв щорічно про шахрайство у віртуальному просторі. Це продаж через Інтернет неіснуючих товарів та послуг, фішингові ресурси, телефонні шахраї, зокрема в банківській сфері. Такі структурні зміни корисливої злочинності засвідчують те, що вона не зникає, змінюються лише її форми.

Означена тенденція характерна для багатьох країн. У Німеччині впродовж 2015–2021 років при зниженні злочинів проти власності, приблизно вдвічі, також збільшилася кількість кіберзлочинів. Як стверджують у Федеральному управлінні кримінальної поліції Німеччини, там, де раніше злочинці грабували і крали, тепер багато хто спеціалізується на злочинах,

зосереджених на спілкуванні з жертвою. Насамперед, йдеться про шахрайство в Інтернеті та крадіжку особистих даних, де відбувається перехід від «аналогового світлого поля» (про злочини проти власності часто повідомляють з міркувань щодо виплати страховки), до «цифрового темного поля» з низьким рівнем повідомлень.[1]

В Україні створено спеціальні підрозділи з різними пріоритетами протидії злочинності. Тому вони за напрямами своєї діяльності фіксують та відображають у статистиці різні правопорушення. Досить значну спеціалізовану групу в Національній поліції України становлять підрозділи протидії незаконному обігу наркотиків.

У загальній структурі злочинів цей вид діянь становить понад 10%, тобто кожен десятий злочин належить саме до цієї категорії. Це друге місце у структурі злочинності з числа зареєстрованих. Із початку 2000-х років в Україні стабільно скоєно десятки тисяч злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Статистика фіксує таку динаміку цих злочинів із розділу XIII Кримінального кодексу України, а це понад десяток статей! За роками це виглядає так.[2]

2006р	***2007р***	***2009р***	***2011р***	***2015р***	***2016р***	***2017р***	***2018р***	***2019р***	***2020р***
64630	63838	57642	53206	25908	23029	29010	27007	28774	28204

У 2022 році із 132 418 загальної кількості осіб, яким було оголошено про підозру, 11 380 (8,8%) особам було оголошено про підозру за статтею «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних

[1] Erfasste Straftaten auf Tiefststand seit Jahrtausendwende – Berliner Morgenpost 26.07.2022

[2] Див.: Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення по державі та результати їх досудового розслідування за рік.

речовин або їх аналогів без мети збуту» (ст. 309 КК України). За даними судової статистики, у 2022 році за ст. 309 КК України було засуджено 6 516 осіб (із 49 679), тобто майже кожен восьмий засуджений.

З огляду на напрями роботи та сформовані спеціальні підрозділи, виділяють такі злочини, як скажімо, торгівля людьми. Їхня кількість коливається у межах двохсот, трьохсот злочинів на рік: 2013-го – 131; 2014-го – 118; 2015-го – 110; 2016-го – 115; 2017-го – 342; 2018-го – 270; 2019-го – 320; 2020-го – 206.

Вирізняють злочини у сфері протидії корупції. Цю статистику мають формувати, насамперед, підрозділи НАБУ, ДБР. Однак близько 80% цієї статистики становлять показники Національної поліції України, тобто, умовно кажучи, незначні діяння, які підпадають під ознаки злочину.

У статистиці відображено, що 2019 року зареєстровано 2 517 корупційних кримінальних правопорушень, 2020-го – 3 908. Однак щодо цієї сфери цифри насправді надають слабке уявлення про масштаби корупції та ефективність роботи правоохоронців. Наприклад, 2020 року суди не засудили жодного народного депутата України, жодного депутата обласної ради, жодного суддю, прокурора, працівника СБУ.[1] При цьому було виправдано 31 особу, щодо 117 встановлених осіб переслідування було припинено, зокрема щодо 45 осіб після закінчення термінів давності.

Досить значна група – насильницькі злочини. У найвужчому сенсі насильство розуміють як заподіяння

[1] Загальний стан криміногенної обстановки в Україні, стан злочинності та протидії їй, а також дотримання конституційних прав і свобод громадян на досудовому розслідуванні в 2020 році (в порівнянні зі статистичними даними за 2013-2019 роки). Частина 4 – Naspravdi.Today

фізичної шкоди, порушення фізичної недоторканності. Насильство – вічний супутник всього живого. Для людей це не виняток. Із часів перших кам'яних сокир засоби взаємного знищення людей постійно вдосконалювалися. Однак насильство у суспільстві відрізняється від агресивності тварин. І не лише масштабами та відсутністю життєвої необхідності, а й тим, що воно супроводжується ворожим ставленням до об'єкта насильства (лев не відчуває «ворожнечі» до антилопи) і не завжди має інструментальний характер. Серед насильницьких злочинів виділяють всі види вбивств, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості (тяжкі тілесні ушкодження, середнього ступеня тяжкості), побої і мордування тощо.

1992 року в Україні було скоєно 3 679 убивств та замахів, у наступні роки ця цифра зросла до 4 500 на рік. Відносно спокійними були 2007–2012 роки, в яких кількість вбивств та замахів не перевищувала 2 900 випадків на рік.

2013 року в країні було зафіксовано 7 188 випадків убивств і завдання тяжких тілесних ушкоджень, які спричинили смерть потерпілого, у 2014 році – понад 12 000 випадків.

2019 року рівень відображеної статистики за статтею «Умисне вбивство» знизився до 3 844 випадків.

Кількість зґвалтувань та замахів на зґвалтування в Україні обчислюється іншим порядком цифр. Пік злочинів проти статевої свободи людини спостерігали у 1992–1993 роках, далі їх кількість спадала. Найменше зґвалтувань відбулося у 2018 році – 203 зареєстровані злочини. У 2020 році зафіксовано 393 факти.

Зі злочинів, кількість яких значно зросла, виокремимо діяння, що в статистичній звітності та Кримінальному

кодексі України визначено як злочини проти громадського порядку та моральності. У 2018 році їх було зафіксовано 8 263; у 2019-му – 6 576; у 2020-му – 5 756. Більше половини цієї статистики припадає на хуліганство, зокрема у 2020 році – 2 513 злочинів. Друге місце посіли «дуже небезпечні злочини», що підривають підвалини суспільства, а саме: виготовлення, збут та розповсюдження порнографічних предметів. У тому самому 2020 році їх зареєстрували 1 153.[1]

Динаміка кримінальних правопорушень, скоєних у Збройних силах України, засвідчує те, що, починаючи з 2014 року, спостерігається різке збільшення кількості зареєстрованих злочинів, скоєних військовослужбовцями. Це окрема категорія злочинів, скоєних проти встановленого порядку несення військової служби. Таких зафіксовано в 2014 році – 4 153; 2015-му – 6 213; 2016-му – 3 650; 2017-му – 4 577; 2018-му – 3 694; 2019-му – 3 616; 2020-му – 4 055. При цьому дослідники зазначають високу прихованість у статистиці цих видів злочинів.[2]

Законодавчого виокремлення економічної злочинності, чи злочинності в сфері господарської діяльності, немає. Її виділяють умовно з розділів кримінального кодексу. У різні роки кількість цих злочинів помітно варіювалася, що засвідчує не так фактичний стан рівня злочинності, як ефективність роботи правоохоронців щодо їх виявлення. У 2013 році було зареєстровано 11 104 злочини, у 2020 році – 5 342 таких злочини. Проте

[1] Див.: Статистична інформація про стан злочинності. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html (дата звернення: 19.04.2021)

[2] Див.: Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. … доктора філософії/ Херсонський державний університет. Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020.

«вмістити» економічну злочинність у чистому вигляді до конкретних статей Кримінального кодексу України досить складно. Справді, будь-який економічний злочин не є односкладовим актом – це завжди багатоходова комбінація. Тому злочинці, перш ніж завершити намічене, вчиняють цілу серію злочинів, таких, як підробка документів, фальсифікація, зловживання службовим становищем тощо. Зникнення цінностей є досить імовірним результатом будь-якого серйозного економічного злочину, в тому числі легалізації цінностей, здобутих злочинним шляхом.[1] І це безперечно має враховувати кримінолог.

У групі необережних злочинів у Кримінальному кодексі України, зважаючи на аналіз законодавства, виділяють близько 40 складів, за якими вказується на необережну форму вини чи порушення встановлених правил. Це і необережні убивства, і заподіяння тілесних ушкоджень через необережність, службову недбалість, порушення правил екологічної безпеки тощо.

Найчастіше до статистики потрапляють злочини, пов'язані з порушенням правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту. Ця проблема в Україні комплексна, що показує стан доріг, логічність та оптимальність дорожніх знаків та розміток, ментальне ставлення людей до порушень правил дорожнього руху та поведінки на дорогах. І як наслідок, неймовірна кількість травмованих та загиблих на дорогах України (рекордна в Європі).

В оцінюванні криміногенної ситуації аналізується та відображається кількість зареєстрованих деліктів,

[1] Як розкривати економічні злочини. Рекомендації спеціаліста / Сергій Лисенко. Київ: ДП "Вид. дім "Персонал", 2018. С. 14.

пов'язаних із дорожньо-транспортними пригодами. Пік автотранспортної аварійності в Україні припадає на 1990 рік, коли було скоєно понад 50 тисяч ДТП, у яких загинуло близько 10 тисяч людей, поранено понад 53 тисячі. До 1998 року ця цифра значно скоротилася. Скоєно ДТП – 36 300, загинуло – 5 522 особи та поранено – 40 200. Це становить 6,5% від загальної чисельності зафіксованих статистикою злочинів. Однак і наступними роками статистика була невтішною, що засвідчують дані таблиці.

Рік	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
ДТП	153205	134193	158776	162526	150120	160675	168107
ДТП з постраждалими	26194	25365	26782	27220	24294	26052	26140

У групі необережних злочинів найбільший негатив статистичних даних відображають відомості про кількість смертельно травмованих унаслідок дорожньо-транспортних пригод.

Зокрема, у 2014 році загинуло 4 483 особи (додамо до цього ще 1 873 загиблих пішоходів). У 2015 році кількість загиблих знизилася до 3 970 осіб та 1 631 пішохода, а далі знову почала зростати: 2016 рік – 4 310 загиблих та 1 467 загиблих пішоходів, у 2020 році загинула 3 541 особа та 1 198 пішоходів.

Зазначимо, кримінологи виділяють рецидив злочинності як повторне скоєння нового злочину, що стало відомо правоохоронцям, особою, яка вже чинила кримінально-каране діяння. Рівень такого кримінологічного рецидиву в Україні становить понад 30%. Структура такої злочинності також неоднорідна. Майже 60% – це скоєння нових злочинів корисливого спрямування,

близько 20% пов'язані з незаконним обігом наркотиків, 15% – насильницький рецидив. Причому в країні щорічно близько 500 злочинів зареєстровано безпосередньо стосовно осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Вирізняють й інші актуальні види злочинності. Зокрема, у сучасній науці розглядають такий вид, як політичні злочини. Політична злочинність – явище досить поширене. У найширшому значенні охоплює два види діянь: діяння, які становлять внутрішню загрозу і стосуються зовнішньої безпеки держави, та акти «зловживання владою». Саме цей вид зазвичай слабко репрезентовано як у зарубіжних, так і вітчизняних підручниках із кримінології. У кращому разі описуються або аналізуються історичні події політичних злочинів минулого. Зрозуміло, громадська небезпека наслідків таких діянь значно переважає суспільну шкоду «традиційної» кримінальної злочинності. Вирізняють й інші види злочинів, які дуже специфічні у сучасній Україні. Останніми десятиліттями в країні з'явилася своєрідна форма шантажу, заснованого на використанні політичних чи громадських організацій. Деякі дослідники вважають їх підвидом корпоративного шантажу корисливих економічних злочинів. У цьому разі під виглядом боротьби (іноді уявної, іноді цілком виправданої), за дотримання законності під час здійснення певної діяльності політичні партії і громадські організації, які часто мають гучні назви борців з корупцією або за екологію, підшукують виробничі підприємства, великі будівництва торгових або житлових комплексів. Йдеться про тих суб'єктів, у яких не все в порядку з дозвільними документами. Адже наші підприємці оформляють зазвичай документи протягом тривалого

часу, вже після початку своєї діяльності. Після цього здійснюють суспільне блокування діяльності підприємства або будівництва, проводять мітинги, спрямовують депутатські запити, які припиняють діяльність. Далі, з використанням людського ресурсу активістів, виставляють живий заслін з людей та блокують заїзд автотранспорту на підприємство і його виїзд. У такий спосіб діяльність повністю паралізується. Так може тривати довгий час, доки власник бізнесу не заплатить відкупний штраф у касу партії або громадської організації.[1]

Звернімо увагу, що дані стосовно злочинності фіксують нерівномірність їх скоєння за регіонами країни. Тому її виділяють за територіальною ознакою, вирізняючи різні особливості, наприклад, злочинність у столиці та інших великих містах, курортних населених пунктах, сільській місцевості. Це також відображається на стані і рівні злочинності в певному регіоні.

Територія України різноманітна за своїм ландшафтом та природними ресурсами. Регіони відрізняються структурою населення (за статевою, віковою ознаками), культурним та освітнім рівнями, ступенем прихильності до релігійних та сімейних цінностей, а також сферою економічної, трудової діяльності, отже, і специфікою здійснюваних у них правопорушень. Жителі узбережних районів «спеціалізуються» на зловживанні при розмитненні, морських перевезеннях та незаконному рибному промислі. Близькість до державного кордону зумовлює «розвиток» у частині населення цих регіонів схильності до вчинення контрабандних дій.

[1] Лисенко С. Як розкривати економічні злочини. Рекомендації спеціаліста. Київ: ДП "Вид. дім "Персонал", 2018. С. 304 –305.

У лісовій та гірській місцевості наявні зловживання вирубкою лісів і незаконний видобуток природних копалин (бурштину, вугілля). У степових районах відбуваються регулярні кримінальні сільськогосподарські «розборки» через захоплення земель або заволодіння врожаєм. Розкрадання з магістральних нафто- та газопроводів (так звані «врізання») – добре налагоджений бізнес у регіонах країни, де проходять трубопроводи українських видобувних компаній.

У вивченні територіальної злочинності аналізують показники кримінальної статистики, що характеризують рівень злочинності як у абсолютних цифрах, так і у відносних показниках (коефіцієнтах). Навіть у межах однієї країни, але різних її регіонів, поєднання цих показників різне: за низького коефіцієнту абсолютна кількість зареєстрованих злочинів може бути і незначною, і досить значною, а за високого коефіцієнту – навпаки, і досить значною, і порівняно незначною.

Коефіцієнт інтенсивності злочинності обчислюється за формулою:

К = П х 100 тис. / Н, де **П** – злочинність, **Н** – кількість всього населення країни (області, регіону) на певний період часу, 100 тисяч – відносний показник.

При цьому перепади рівня зареєстрованої злочинності у відносних показниках (коефіцієнт злочинності) між областями країни сягає чотириразової величини.

Ранжування злочинності за областями України у 1997 році

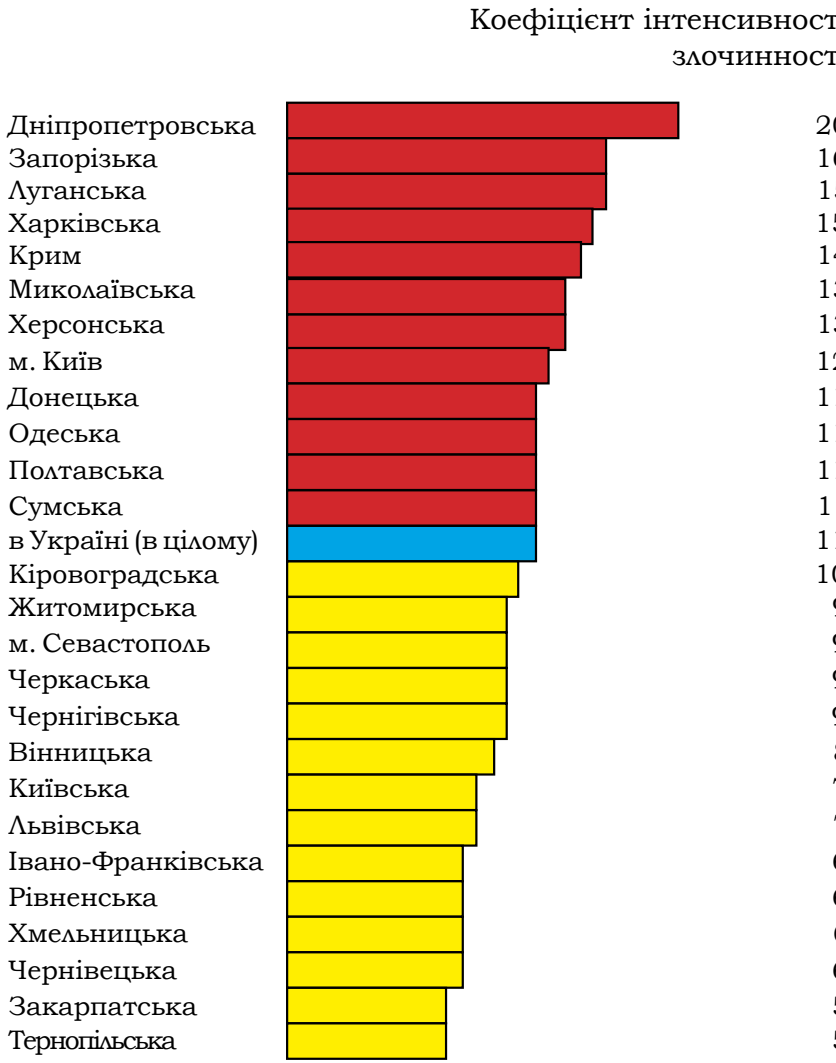

Такі пропорції збереглися і пізніше. У статистиці за 2019 рік спостерігаємо аналогічну ситуацію у різниці зареєстрованих злочинів, що належать до категорії тяжких.

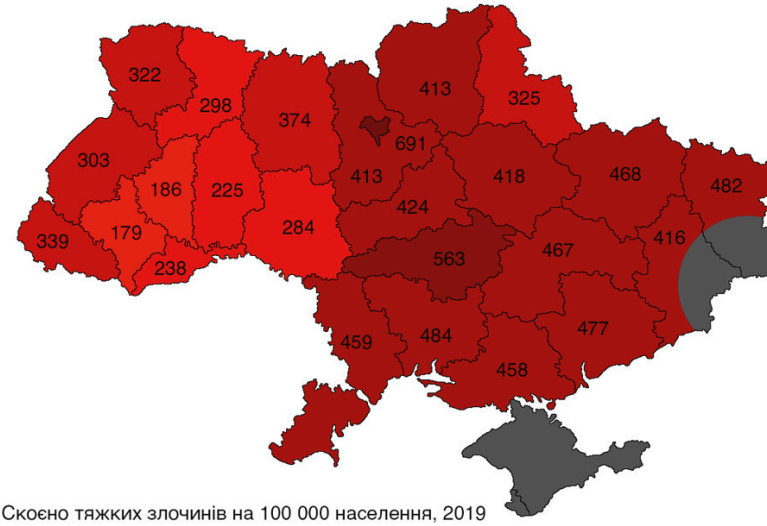

Скоєно тяжких злочинів на 100 000 населення, 2019

Вчені здійснили також дослідження щодо ступеня вірогідності стати жертвою злочинності (віктимологічна небезпека) у певному регіоні. З'ясовано, що протягом 2001–2013 років самим небезпечним серед регіонів країни виявилася Запорізька область. Ризик стати жертвою злочину тут на 43 % вищий, ніж у середньому по країні. У Луганській області – на 33 %, у Дніпропетровській – на 30 %. Західні регіони країни характеризувалися меншою кримінологічною небезпекою. Ризик стати жертвою злочину в Івано-Франківській області був на 54 % нижчим, ніж у середньому по країні, у Тернопільській – на 54 %, у Закарпатській – на 50 %. Загалом у західних регіонах

країни протягом досліджуваного періоду втричі було безпечніше, ніж у східних.[1]

Види злочинності обчислюються також у відсотках від зареєстрованої злочинності у різні періоди часу.

Питання розуміння стану злочинності, звичайно ж, важливе для кримінолога. Однак воно надає лише загальне уявлення про реальну ситуацію. Навіть аналіз офіційних цифр засвідчує, як ними нескладно маніпулювати. Звітний період обмежується календарним роком. Регулюючи статистику та відсоток розкриття злочинів на період до грудня місяця, іноді правоохоронці найчастіше масово призупиняють кримінальні провадження, змінюючи співвідношення розкритих та нерозкритих злочинів. Значне припинення кримінальних проваджень після закінчення термінів слідства також уможливлює зняття з обліку злочину. А кількість зареєстрованих злочинів у сфері обігу наркотиків, корупційних та економічних злочинів засвідчує передусім про ефективність роботи відповідних правоохоронних органів, а не про реальний стан справ.

Маніпуляція інформацією про злочинність відбувається не лише за статистикою. Нерідко, для підвищення своєї значущості та ефективності, правоохоронні органи публікують «неточну інформацію» з термінологією, що не відображає поняття кримінального права. Зокрема, на офіційному сайті ДБР 19 вересня 2022 року наведено приклад системної боротьби з корумпованими чиновниками митниці, які брали участь у схемі «пільгового» розмитнення, що призвело до мільйонних збитків

[1] Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. С. 128.

для бюджету країни. Однак вісьмом митникам, які брали участь у схемі, оголосили про підозру за ч. 2 ст. 367 КК України (службова недбалість). Притягнення посадових осіб митниці за статтею, конструкція якої передбачає необережну форму вини, не узгоджується з фразами офіційного сайту ДБР як виявлення корупції серед митників, їхня навмисна участь у злочинній схемі.

Водночас діяльність системи кримінальної юстиції, з погляду економіки, системи управління, якісно не відрізняється від будь-якого іншого виробничого процесу. При цьому, як і в інших сферах виробництва громадських послуг (таких, як охорона здоров'я або освіта), досить складно визначити ефективність цієї системи. Здавалося б, основним її показником має бути кількість притягнутих до відповідальності, засуджень, які нібито визначають стримуючий ефект системи правоохоронних органів. Однак такий кількісний підхід є примітивним і не відповідає прагненням суспільства. Попри це саме кількісний підхід, формування потрібної статистики найчастіше є визначальними в оцінюванні ефективності роботи правоохоронців.

Статистику формують органи, які безпосередньо протидіють злочинності, у такий спосіб відображаючи результати власної роботи.

Статистика – вперта річ! До того ж становить основу аналізу злочинності. Мабуть, якби не було статистики, ми навіть не підозрювали б про те, як добре ми працюємо.

Статистична звітність правоохоронних органів щороку засвідчує відносно невисокий рівень злочинності в Україні з моменту здобуття нею незалежності порівняно з іншими країнами. Узагальнено у першій половині 1990-х років коефіцієнт злочинності у США

становив 5 800; у ФРН – 7 200; у Великій Британії – 6 900; у Франції – 6 800; в Італії – 3 800; в Японії – 1 200 на 100 000 населення. У ті самі роки, наприклад, 1995 року, коефіцієнт злочинності в Україні становив 1 230 злочинів, 1996-го – 1 180, 1997-го – 1 160, 1998-го – 1 130 на 100 тисяч населення.

Однак наповнюваність статистики, як і ефективність роботи правоохоронних органів, викликає безліч запитань, недовіру, сумніви щодо їхньої об'єктивності. Звіти керівників силових відомств про рівень злочинності в нашій країні, який, зважаючи на статистику, досить низький, а робота правоохоронців «надзвичайно ефективна», сприймаються скептично.

Зокрема, наприкінці 2019 року, керівник Національної поліції України порівняв показники окремих видів зареєстрованих злочинів із показниками інших країн. Із посиланням на дані Eurostat із розрахунку на 100 тисяч населення найвищий рівень відкритого викрадення чужого майна (грабіж) спостерігали у Бельгії (167), Франції (150), Іспанії (144), Великій Британії (132), а найменший – в Естонії та Чехії (по 15), Кіпрі (14), Словенії (12), Словаччині та Угорщині (по 9). В Україні, за його заявою, у 2017 році скоєно 42 грабежів на 100 тисяч населення, у 2018 році цей показник зменшився до 32, у 2019 році – до 23, що засвідчує належність країни до категорії «безпечна» (поряд із Мальтою, Нідерландами, Данією, Німеччиною).[1]

Однак у той самий період громадські організації та міжнародні інституції фіксують факт того, що Україна увійшла до країн із вкрай високим рівнем організованої злочинності. Із посиланням на результати відповідного

[1] https://www.facebook.com/sergii.knyazev від 05.11.2019.

рейтингу, складеного фахівцями Всесвітнього економічного форуму, повідомлялося, що у 2013–2014 роках Україна посідала 106 місце, у 2015–2017 роках 113 місце серед 137 держав (де на останньому місці – країна з найбільшою кількістю організованих злочинних угруповань у Гондурасі, Венесуелі, Гватемалі, Сальвадорі).

За оцінками інших організацій, ситуація у 2020–2021 роках не поліпшилася. Зважаючи на рейтинг Глобального індексу організованої злочинності, експерти та автори звіту Global Initiative against Transnational Organized Crime зараховують Україну до групи країн з високим рівнем організованої злочинності та слабкою опірністю влади, низько оцінивши здатність держави діяти «відкрито, прозоро та ефективно». Оцінювали за трьома критеріями:

– масштаб та вплив кримінальних ринків;
– структура та вплив чотирьох типів злочинності (мафії, злочинних мереж, кримінальних структур, резидентів яких заслано до державних органів та іноземних кримінальних структур);
– стійкість держав до організованої злочинності.

Але є й гарні новини – гірше за нас ситуація в Конго, Колумбії, Іраку, Афганістані.[1]

Зрозуміло, що показники організованої злочинності та безпеки у містах і селах – це різні речі та показники. Проте такі суперечливі оцінки навряд чи додають авторитету вітчизняній статистиці, рапортам керівників силових відомств про стан злочинності.

Рівень злочинності у світі значно відрізняється за регіонами. Зокрема, показники злочинності Північної та Південної Америки у кілька разів перевищують цифри

[1] https://nikvesti.com/news/politics/120227

європейських країн, Австралії та Нової Зеландії. Але порівнювати за рівнями злочинності – справа невдячна. У різних державах дуже різні правові системи, ставлення до правопорушень, криміналізація тих чи тих діянь.

Наприклад, низький показник зґвалтувань у регіонах Північної та Північно-Західної Африки кримінологи пояснюють високим рівнем релігійності населення цих регіонів, суворим дотриманням законів ісламу, страхом суворого покарання, навіть виявом кровної помсти та небажанням повідомляти про цей вид злочину потерпілих (їхніх родичів), зважаючи на загальне засудження та сором.

Однак є злочини, які все-таки можуть надати більшменш реальне уявлення про рівень злочинності та криміналізацію суспільства. Це навмисні убивства. Через відносну однозначність цих злочинів (убивство викликає, практично, загальне засудження) та низьку латентність (приховування їх від офіційної реєстрації незначне), вбивства піддаються довгостроковому та міждержавному порівнянню. Їхня статистика в Україні, порівняно з іншими країнами, не виглядає так безхмарно.

Коефіцієнт умисних убивств в Україні 1993 року становив 8, 1997 року – 9,6 на 100 тисяч населення. У ті роки, якщо зіставити інші показники злочинності (наприклад, корисливих злочинів), чітко простежується ненадійність вітчизняної кримінальної статистики. Зокрема, виявляється, що крадіжки відбувалися в Україні у півтора рази рідше, ніж у Японії, майже вп'ятеро рідше, ніж у Великій Британії, Франції, Німеччині.

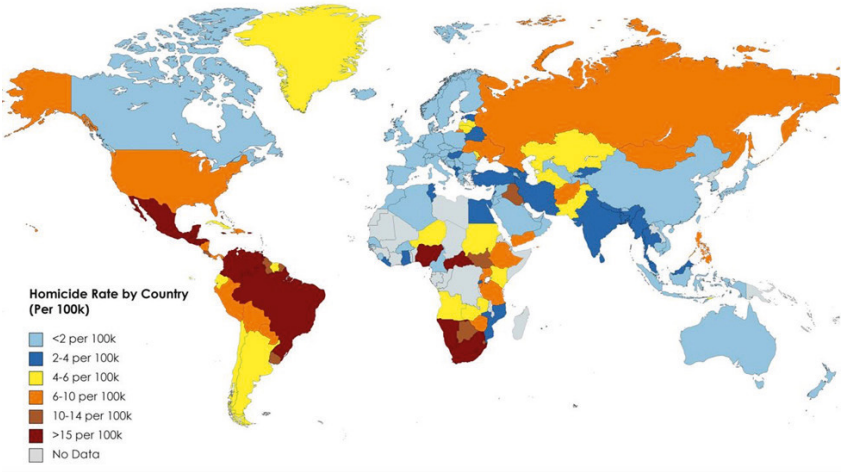

Статистику вбивств вважають відносно надійною та точною, як у національному масштабі, так і для тривалого та міжнаціонального порівняння. Зважаючи на це, як легко вимірюваний показник, вбивство виявляється надійним індикатором ступеня криміналізації і, зокрема, рівня насильства в суспільстві.

Це також дає змогу зробити висновок про невідповідність «бадьорих» рапортів керівників правоохоронних органів щодо стану злочинності в Україні та фактичного стану справ.

Якщо порівняти статистику лише умисних убивств в Україні з сусідніми країнами (в яких населення з більш-менш схожою ментальністю, ступенем релігійності, правовою системою, історією), то ситуація є для нашої країни дуже тривожною.

До 2013 року абсолютні показники убивств в Україні можна було порівняти з їхнім рівнем у європейських державах. За цим критерієм Україна перебувала на рівні з європейськими країнами щодо відносної

безпеки на континенті. Однак пізніше ситуація докорінно змінилася, а рівень насильницьких злочинів, зокрема вбивств, збільшився. Якщо у 2012 році їх було скоєно 2 100, то у 2013 відбулося різке збільшення – до 5 861 (майже триразове зростання!). Далі знову поетапне збільшення: 2014 року – 11 466 (+51% щодо попереднього року); 2015-го – 8 224 (+29% до 2013 року); 2016-го – 5 992 (+3% до 2013 року); деяке зниження 2017 року – до 5 145 злочинів.

У таблиці наведено дані за період 2016–2020 років, у середньому, за континентами та окремими державами у всіх регіонах. Рівень зареєстрованих вбивств в Україні (дані 2019 року, навіть коли стався значний спад порівняно з попередніми роками) – один із найвищих у Європі.

Країна	**Частина світу**	**Макрорегіон**	**Убивств на 100 тис. населення**	**Усього убивств**
	Америка		16,3	157000
Куба	Америка	Кариби	4,99	572
Домінікана	Америка	Кариби	15,18	1616
Мексика	Америка	Центральна Америка	19,26	24559
Канада	Америка	Північна Америка	1,68	611
США	Америка	Північна Америка	5,35	17250
Аргентина	Америка	Південна Америка	5,94	2605
Колумбія	Америка	Південна Америка	25,50	12402
Венесуела	Америка	Південна Америка	56,33	17778
	Океанія		3.0	1100
Австралія	Океанія	Австралія	0,94	227
Нова Зеландія	Океанія	Нова Зеландія	0,99	45

Продовження таблиці

Країна	Частина світу	Макрорегіон	Убивств на 100 тис. населення	Усього убивств
	Африка		12,5	135000
Ефіопія	Африка	Східна Африка	7,56	7552
Південний Судан	Африка	Східна Африка	13,90	1504
Ангола	Африка	Центральна Африка	4,85	1217
Єгипет	Африка	Північна Африка	2,51	2207
ПАР	Африка	Північна Африка	33,97	19016
	Європа		3,0	22000
Угорщина	Європа	Східна Європа	2,07	202
Польща	Європа	Східна Європа	0,67	256
Румунія	Європа	Східна Європа	1,25	247
Україна	Європа	Східна Європа	9,2	3844
Молдова	Європа	Східна Європа	3,19	130
Литва	Європа	Північна Європа	4,6	128
Швеція	Європа	Північна Європа	1.08	106
Велика Британія	Європа	Північна Європа	1,20	791
Італія	Європа	Південна Європа	0,67	400
Франція	Європа	Центральна Європа	1,35	875
Німеччина	Європа	Центральна Європа	1,18	963
Нідерланди	Європа	Західна Європа	0,55	94
Швейцарія	Європа	Західна Європа	0,54	45
Австрія	Європа	Західна Європа	0,66	57
	Азія		2,9	122000
Туреччина	Азія	Передня Азія	4.31	3216
Грузія	Азія	Передня Азія	0,99	39
Казахстан	Азія	Центральна Азія	4,81	853
Японія	Азія	Східна Азія	0,2	306
Китай	Азія	Східна Азія	0,62	8634
Таїланд	Азія	Південно-Східна Азія	3,24	2229
Філіппіни	Азія	Південно-Східна Азія	11,02	11385
Індія	Азія	Південна Азія	3,22	42678

Фактично з 2013 року статус України, як безпечного регіону, було втрачено.

10. «ЦІНА» ЗЛОЧИННОСТІ

У що обходиться нам злочинність? Це філософське питання цілком реально розглянути в прагматичній площині. Адже досить розумно до опису злочинності додати показник, який пояснить, як дорого коштують суспільству злочинні діяння. Це цілком відчутний показник.

Очевидно, що злочинність самим фактом свого існування завдає шкоди як конкретним людям, які постраждали від злочинного діяння, так і суспільству в цілому. Водночас українська статистика досі не опанувала належної методики розрахунку ціни злочинності і надає слабке уявлення навіть про пряму шкоду від злочинності.

Кримінально-процесуальне законодавство зводить поняття збитків до моральних, фізичних та майнових. У кримінології на позначення того, як дорого коштує злочинність, використовують поняття «ціна злочинності». Воно охоплює кількість смертей, каліцтв, втрачених робочих днів, викраденого та пошкодженого майна, викрадених автомобілів тощо.

Значна частина показників ціни злочинності має грошовий вимір. Це визначається вартістю викраденого майна, розміром іншого матеріального збитку, заподіяного злочинами постраждалим.

До того ж ціну злочинності становлять витрати на медичне обслуговування потерпілих, їхню реабілітацію, страхові виплати, втрати у вигляді заробітної плати, додаткових виплат. А також пов'язані зі здійсненням кримінального процесу транспортні витрати, витрати для виклику на допит свідків та потерпілих, тобто все те, що ми називаємо судовими витратами.

Крім згаданого, ціна злочинності охоплює також витрати, спрямовані на утримання охоронних фірм, послуг кібербезпеки та інші профілактичні заходи у приватному та державному секторах. Місцеві бюджети України витрачають значні суми грошей на антивандальні заходи: особливої міцності турнікети, надійні стадіонні сидіння та навіть оброблення антивандальним розчином ялинок та сосен для запобігання їхнього вирубування у новорічний період.

Дослідник Д. Андерсон (David A. Anderson) акцентує увагу на побічних втратах для вирахування ціни злочинності.[1] Зокрема, ціна злочинності може охоплювати вартість втрачених можливостей. Це втрати для суспільства внаслідок незайнятості злочинців у корисній для суспільства діяльності. Адже суспільство у той чи той спосіб через них втрачає. Злочинець за рахунок держави (бюджетних коштів – грошей платників податків) здобув середню освіту або навчалися у школі його неповнолітні діти, отримує безкоштовне медичне обслуговування.

Важко піддаються грошовому виміру, але існують, неочевидні втрати від злочинів, особливо насильницьких, такі, як ціна ризику для життя і здоров'я, що

[1] Anderson David A. The Aggregate Burden of Crime. *Journal of Law and Economics.* Vol. 42, No. 2. (Oct., 1999), pp. 611–642.

охоплюють страх піддатися нападу, бути вбитим або пораненим, гнів, образа, страждання від перебування в стані жертви злочину.

Існують трансфертні втрати, а саме: втрати легального сектору у зв'язку з переходом майна в нелегальний обіг. Зокрема, наслідками виробництва фальсифікованих товарів (лікарських засобів, брендового одягу, продуктів харчування, алкогольних напоїв), корисливих злочинів (крадіжки чи шахрайства) є перехід майна від жертви до злочинця, що створює своєрідний механізм перетікання ресурсів з легального сектору в нелегальний.

Досить відчутними є втрати від незаконного перевезення, переміщення товарів, цінностей або інших предметів через державний кордон України. Така «товарна контрабанда» у поєднанні з корупцією наявна у митних та інших правоохоронних органах. Зазначимо, втрати державного бюджету внаслідок системної корупції в органах Державної митної служби становлять 130–150 млрд грн на рік.[1]

Вартість встановленого, відшкодованого збитку та арештованого майна в ході досудового розслідування у завершених 2022 року кримінальних провадженнях (встановлено/відшкодовано/арештовано, у млн грн), що відображено у статистиці, лише частково показує ціну злочинності.

[1] https://delo.ua/economy/derzbyudzet-cerez-korupciyu-na-mitnici-shhoroku-nedootrimuje-do-150-mlrd-grn-409305/

Правоохоронний орган	встановлено	відшкодовано	арештовано
Національна поліція	9 157	1 736	4 345
ДБР	1 113	76	225
СБУ	1 630	18	85
НАБУ	859	15	1 191
БЄБ	79	33	7,7
Всього	12 838	1 878	5 853

Водночас з бюджету країни оплачується робота силових, антикорупційних, правоохоронних відомств, які, в той чи той спосіб, пов'язані з протидією злочинності та корупції.

У цьому контексті найдорожчою структурою є Міністерство внутрішніх справ. Порівняно з 2014 роком, у 2020-му його бюджет зріс учетверо. 2014 року на МВС України витратили 24,2 млрд грн; 2015-го – 36,5 млрд грн; 2016-го – 50,3 млрд грн; 2017-го – 58,8 млрд грн; 2018-го – 71,9 млрд грн; 2019-го – 90,1 млрд грн. У 2020 році на відомство було витрачено рекордну суму – 100,5 млрд грн.

Зростають витрати і на Службу безпеки України. 2014 року на СБУ витратили 3,8 млрд грн; 2015-го – 4,9 млрд грн; 2016-го – 5,8 млрд грн; 2017-го – 7,2 млрд грн; 2018-го – 8,6 млрд грн; 2019-го – 10,3 млрд грн; 2020-го – 12,6 млрд грн.

Утримання Офісу генерального прокурора обійшлося бюджету 2014 року в 2,8 млрд грн; упродовж 2015–2016 років – близько 3 млрд; 2017 р. – 5,7 млрд гривень; упродовж 2018–2020 років – 7,2–7,4 млрд грн.

На Національне антикорупційне бюро у рік його створення (2015) витратили «лише» 68,4 млн грн.

У 2016 році на утримання НАБУ пішло 476,7 млн грн, 2017-го – 625,5 млн грн, 2018-го – 793,8 млн грн, 2019-го – 785,6 млн грн, 2020 – 925,1 млн грн.

На Національне агентство з питань запобігання корупції у 2016 році витратили 232,1 млн грн, 2020-го – 592,2 млн грн.

І це досить не повний перелік органів, які проводять правоохоронну та антикорупційну діяльність за рахунок державного бюджету.

Отже, громадяни платять за злочинність потрійну ціну: зазнаючи шкоди від злочинів, заходів щодо їх недопущення та профілактики (охорона і безпека), а також скеровуючи чималі витрати на утримання судової, правоохоронної системи, органів юстиції, у тому числі пенітенціарної системи.

11. ЛАТЕНТНІСТЬ ТА ОБЛІК ЗЛОЧИННОСТІ

На зміну коефіцієнта реєстрованої злочинності за певний період часу можуть впливати такі обставини, як зміни у методах реєстрації злочинів та системи оцінювання роботи правоохоронних органів.

Точність та об'єктивність показників зареєстрованих злочинів залишається проблемною, зважаючи на невраховані правопорушення.

Відомо, що одним із важливих принципів теорії управління є вироблення таких критеріїв оцінювання діяльності системи, які максимально стимулювали б діяльність, заради якої ця система створена і функціонує.

Важливим показником роботи Національної поліції України, а саме цей орган переважно формує державну кримінальну статистику (на 90%), є високий відсоток розкриття злочинів. Він визначається співвідношенням між загальною кількістю злочинів та кількістю розкритих. Отже, що менше буде зареєстровано заяв стосовно так званих неочевидних злочинів, то більше буде показник розкриття. Звідси постає проблема з рівнем латентності злочинності. Адже нині одним із основних методів скорочення злочинності, що використовують правоохоронці, може бути досягнуто за рахунок збільшення латентності.

Кримінальна статистика є відображенням не так характеристики злочинності як такої, як показником діяльності певних правоохоронних структур у протидії злочинам. Нез'ясованим водночас залишається справжній обсяг латентної злочинності, як природної, так і штучної.

Латентність (від лат.: latentis прихований, невидимий; англ.: «dark number»; нім.: «dunkel Ziffer» – «темне число») – прихованість, невиявленість. Латентність злочинності – це неявна частина злочинності, інформація, яка до компетентних органів не надійшла, а отже, відсутня у статистиці. Латентність злочинів існує у багатьох країнах, питання – в її розмірах. В Україні вона надзвичайно висока.

Зрозуміло, скрізь має місце природна латентність, коли правоохоронним органам невідомий сам факт скоєного злочину. Це може бути, коли потерпілі самі не знають про те, що вони – жертви злочинів (наприклад, не зрозуміло, чи втратив гаманець, документи або їх вкрали). Або ж у зв'язку з незверненням потерпілих до поліції, оскільки вияви насильства в родині, навіть із тілесними ушкодженнями, часто не розголошуються і залишаються невідомими. У таких випадках до правоохоронців ніхто не звертався за допомогою чи із заявою про злочин.

В Україні з радянських часів і дотепер досить поширено штучну латентність, коли злочини не реєструють, щоб «підвищити розкриття», і відповідно – «не псувати статистику». Тому треба реєструвати лише очевидні злочини, коли відомі особи, які їх вчинили.

Більшість європейських країн не хвилюються щодо свого середнього рівня розкриття злочинів, що коливається у 40–50%. Нам обов'язково треба понад 80%! Тому

і відбуваються приховування та не реєструються злочини, що важко розкриваються!

До того ж існує гранична латентність, коли злочин не реєструється внаслідок сумлінної помилки, прорахунку. Іноді вибух на складі чи пожежа в офісі внаслідок підпалу оцінюються як самозаймання, замасковане вбивство сприймається як суїцид, диверсія фіксується як нещасний випадок. Такі оцінки багато в чому залежать від компетентності експертів та слідчих.

Аналізуючи латентну злочинність, кримінологи звужують проблематику до того, що вона існує (іноді у дуже значних масштабах), а її наявність – це погано. Описуючи види злочинності, фахівці переважно констатують рівень її відображення у статистиці та реальному стані справ – від низької латентності (наприклад, убивств) до високо латентних злочинів (корупційні, корисливі злочини).

На цьому рівень її вивчення та впливу обмежувався. Однак, зважаючи на латентність злочинності, можна дійти й інших, важливіших для нас, висновків. Вони пов'язані з розумінням феномена, відомого як систематична помилка того, хто вижив.

Уперше його описав під час Другої світової війни математик та статистик Абрахам Вальд. Дослідник вивчав розташування пробоїн, отриманих бомбардувальниками США під час виконання бойових польотів. Найчастіше ворожим вогнем було вражено крила, стабілізатори та фюзеляж, найменше пробоїн припадало на двигуни, паливну систему та кабіну пілота.

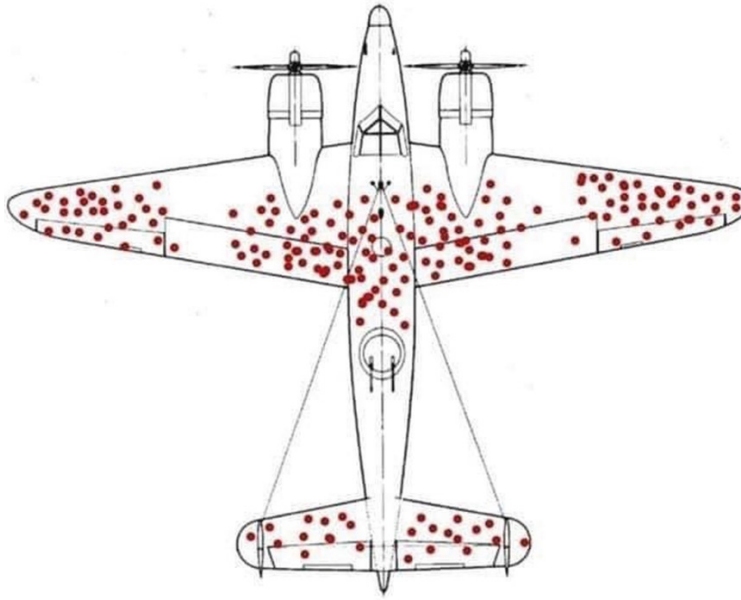

Здавалося б, зміцнювати потрібно саме ті місця, які отримали найбільше пошкоджень. Проте А. Вальд дійшов інших висновків.

Він припустив таке: сам факт того, що літак зміг повернутися з такими пошкодженнями на базу, засвідчує, що вони не є критичними і зміцнювати потрібно саме ті частини корпусу, які залишилися цілими.

Після закінчення війни, коли з лісів та боліт почали піднімати підбиті літаки, цей висновок підтвердився. Виявилося, що у них було пошкоджено саме ті місця, про які говорив А. Вальд – двигуни, паливна система та кабіна пілота. Цілком очевидно, що з такими пошкодженнями літак летіти не міг – або гинув пілот, або витікало паливо, або виходив з ладу двигун. Однак про це не знали і не могли знати на базі, оскільки літак до неї просто не долітав. У результаті всю статистичну інформацію

про пошкодження інженери збирали з літаків, що повернулися, а інформації про загублені машини не мали.

Таку саму помилку ми спостерігаємо у сфері вивчення злочинності. Люди прагнуть досконало вивчити особистість злочинців, довкілля, середовище, в якому вони виховувалися. Але лише тих злочинців, яких було викрито. Вчені начебто докладно вивчили кримінологічні особливості особистості п'яниці та бешкетника, які неодноразово наносили тілесні ушкодження членам своєї родини та сусідам, розібралися з наркоманом, який постійно вчиняв крадіжки в супермаркеті. Кримінологи точно зрозуміли причини та умови скоєння цих злочинів, середовище, в якому сформувався злочинець. Однак, чи було вивчено та описано особистості злочинців, наприклад, членів важливого парламентського комітету, які неправильно розподілили бюджетні гроші чи пролобіювали несправедливі закони? Чи було досліджено кримінологічні особливості людей, наділених владою? Зокрема, таких, як міністри, керівники центральних відомств чи їхні заступники щодо «особливості корупційних діянь, розкрадань у центральних органах влади»? Чи було досліджено явища протекціонізму при призначенні на посаду у вищі державні органи, наглядові ради та інші вищі ради, а також ухвалені ними рішення з урахуванням цих обставин? Таких книг та наукових статей не зустрічалося.

Зважаючи на корупцію у владі, така «вибіркова» статистика дає можливість абсолютній більшості «латентних злочинців», особливо з панівної, політичної та економічної еліти, почуватися доброчесними громадянами. Нині все ще багато робиться для того, щоб злочинці такого рівня попадалися якомога менше. Адже про факти корупції ми дізнаємося, переважно, із журналістських розслідувань. А після гарних картинок про

проведені обшуки у фігурантів корупційного скандалу та їх затримання, інформація «вщухає» і забувається – до наступного журналістського розслідування. Лише 2021 року було зареєстровано непоодинокі випадки кримінальних проваджень щодо народних депутатів від урядової коаліції, інших представників влади за фактами корупції або інших злочинів. Проте вироків щодо них майже немає.

Тоді у книгах про злочинців і злочинність переважно зібрано найнепотрібнішу інформацію та можливі заходи реагування на них, оскільки ми про них знаємо і вони очевидні.

Найкориснішою інформацією є та, що, з певних причин, нам невідома і та, що, як ми знаємо, має масовий характер. Проте, роблячи висновки про злочинність, ми часто таку інформацію не враховуємо. Можливо, тому кримінологію нерідко з сарказмом називають наукою «про злочинців, які попалися».

Хто ж ці, піймані злочинці? Зважаючи на статистику, систему кримінальної юстиції переважно спрямовано на бідні, нижчі, слабко адаптовані, алкоголізовані та маргінальні верстви населення, які вчиняють традиційні кримінальні діяння. Такій статистиці властиві гасла «Всі рівні перед законом і судом», і це майже всіх задовольняє: владу, правоохоронні органи, суди, пенітенціарну систему. Навіть кримінологів, які начебто відкрили «істину про бідність», як основну причину злочинності, описуючи особистість злочинця з тієї частини, яка «попалася». Аристотель понад два тисячоліття тому розгледів важливий феномен, а саме: найбільші злочини здійснюють багатії, тоді як найбільша увага приділяється злочинам бідних.[1]

[1] Див.: Аристотель. Большая этика. Сочинения. Т. 4. М., 1983. С. 308–309.

Таке переосмислення та розуміння латентної злочинності призводить до усвідомлення мізерної ефективності кримінального права, правоохоронної системи та взагалі соціального контролю за злочинністю, охоплюючи всім звичне, але абсолютно непотрібне, покарання у вигляді позбавлення волі.

Правознавці, описуючи латентну злочинність, зазвичай порушують і проблему її існування виключно у зв'язку з небажанням працювати чи створенням уявного благополуччя показників роботи співробітниками правоохоронних органів середньої ланки з метою приховати від обліку злочини. Тоді пропозиції щодо викорінення зводяться переважно до посилення покарання за приховування злочинів цих недбайливих співробітників. Усіх без винятку, аж до верхівки… аж до начальника відділу дільничних у районному відділі поліції! Однак, чи правильний цей підхід?

Очевидно, що й досі не вигадано іншого методу оцінювання діяльності правоохоронних органів, крім як аналіз статистичних даних. І якщо такі дані справді аналізувалися, це могло б принести безперечну користь.

Проте частіше вдаються до механічного зіставлення цифр щодо рівня злочинності, порівнюючи різні регіони, вказуючи усереднені показники, зіставляючи цифри з попередніми роками. Такий спосіб далекий від ідеалу. Джордж Бернард Шоу зазначав: «Якщо мій сусід б'є свою дружину щодня, а я ніколи, то у світлі статистики ми обидва б'ємо свою дружину через день».

Ще гірше оцінювати показники стану злочинності, використовуючи та порівнюючи дані правоохоронних органів і отримані у судах.

Зважаючи на те, що їхні підходи до складання статистичної звітності не лише відрізняються, а й не мають

нічого спільного, робити логічні висновки щодо якості роботи на підставі таких даних практично неможливо. Однак така ситуація, напевно, всіх влаштовує. Це зручно владі. Адже на підставі тих самих статистичних показників можна зробити діаметрально протилежні висновки. Головне – правильно розставити акценти.

Виходить, що кількість осіб, засуджених за скоєння злочину, в середньому, вдвічі-втричі менша від кількості «знешкоджених» злочинців.

Зацікавлені відомства по-різному пояснюють зазначені статистичні дані. *Варіант 1.* Наявна низька якість роботи правоохоронців, досудового слідства, прокуратури, тому суди не мають підстав виносити вироки за скоєння злочинів. Висновок – погано працює прокуратура. *Варіант 2.* За скоєння злочину призначаються надто м'які заходи покарання, а стосовно деяких, то кримінальне переслідування взагалі припиняється. Висновок – погано працюють суди, які до того ж ще й корумповані.

Однак говорити про те, що погано працює відповідний орган, зокрема суди, можна лише звернувшись до конкретних матеріалів розглянутих ними справ. Звичайно, це копітка робота, однак лише в такий спосіб можна знайти відповідь на запитання: «Чому кількість засуджених за скоєння злочинів не відповідає кількості нібито розкритих?».

У зв'язку з цим звернімо увагу на таке. Інтенсивне розширення сфери кримінально-караної поведінки, власне кажучи, помилково розцінювати як зміцнення правопорядку. Сферу злочинного має бути обмежено найбільш небезпечними діяннями. Поверховий аналіз показує, що система кримінальної юстиції погано переробляє навіть вибірково реєстровану злочинність. Це

стосується практично всіх правоохоронних органів, але насамперед Національної поліції України та Державного бюро розслідувань. Оскарження бездіяльності дій посадових осіб цих органів, у зв'язку з невнесенням відомостей про правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, для адвокатів стало звичайною та частою практикою.

Про неможливість реєстрації всіх заяв та повідомлень про скоєння злочинів та ухилення від цього правоохоронних органів засвідчують дані Судової адміністрації України. Зокрема, у 2020 році до судів надійшло 37 826 скарг на бездіяльність слідчого та прокурора щодо невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що становить майже 50% від загальної кількості скарг, які надійшли. Із них судом розглянуто та задоволено – 22 853 скарг (60,4%). Така статистика стала досить стійкою: у 2019 році суди задовольнили 21 832 скарг (53%).

І якщо правоохоронці нині об'єктивно не справляються з розслідуванням вибірково врахованих злочинів, то ця система зовсім звалиться під купою реально скоєних злочинів, які більш-менш охоплюють фактичну злочинність. Отже, потрібні інші підходи та стратегії боротьби зі злочинністю.

12. КОРУПЦІЯ

Один мій знайомий, який переїхав 2015 року з України до Австрії, переказав мені його розмову з чиновником міста цієї країни. Він просив представника магістрату про послугу, пов'язану з переобладнанням житла, що досить проблематично в Європі у зв'язку з ревним ставленням суспільства та влади до всіх історичних будівель (установка кондиціонерів заборонена, замінити вікна дуже складно). Враховуючи, що це відбувалося ще до отримання безвізового режиму для України з Шенгенською зоною, мій знайомий під час бесіди, зокрема, поцікавився, чому влада Австрії якось негативно ставиться до вихідців зі Східної Європи. При цьому вона досить лояльна до біженців зі Сходу, надає їм матеріальну допомогу, не видворяє з країни, навіть якщо вони вчинили дрібну крадіжку. Австрійський чиновник звернув увагу на дуже цікаву річ, запитавши про шкоду від дрібної крадіжки. Погано, звичайно, але це ніяк не вплине на економіку та суспільство. Людина, виходець зі Східної Європи, справді нічого не вкраде, але вона, розв'язуючи свої поточні проблеми, прийде до чиновника і домовлятиметься, пропонуватиме подарунки, через спільних знайомих намагатиметься дати гроші. Це велика спокуса для представника влади і це

розкладає суспільство зсередини, подібно до іржі. І саме в цьому він бачить справжню небезпеку, а не в тій дрібній крадіжці, що покриється постраждалому страховкою, а злочинець, швидше за все, отримає покарання. До речі, мій знайомий також прийшов до нього з подарунком. Відразу йому було відмовлено у проханні, але… Після двох-трьох відвідувань проблему з переобладнанням житла було розв'язано.

Історія корупції як явища не поступається давниною історії людської цивілізації. Коріння корупції, ймовірно, походить від звичаю робити подарунки жерцям або вождям, щоб домогтися їхньої прихильності. Значний та цінний подарунок зазвичай виділяв людину серед інших прохачів. Тому й сприяв, щоб її прохання було виконано. У первісних товариствах плата жерцю чи вождю вважалася нормою.

Однак як прообраз протиправного діяння, а не лише моральна проблема, корупція відома з появою держав. З-поміж посадових злочинів хабарництво, мабуть, є найдавнішим із відомих людству. Перші згадки про боротьбу з корупцією належать ще до XXIV ст. до н.е. (Шумерське місто Лагаш). Хабарництво як злочин, за який накладалося суворе покарання, вказується у зводі законів Вавилону «Кодекса Хаммурапі» (2200 р. до н.е.).

Тож ставлення суспільства до корупції було таким як до соціального зла. Водночас досить лояльним і навіть цілком прийнятним. Відомо, що у Римській імперії та Візантії існувала система, названа «годуваннями»: глава держави відправляє своїх представників у провінції, наділяючи величезними повноваженнями і не видаючи зі скарбниці оплати, так як їх забезпечення передбачалося коштами населення. Звичайно, зацікавлене населення щедро обдаровувало тих, від кого залежала

їхня доля. У результаті у свідомості як верхів, так і низів міцно вкорінилося розуміння: будь-яке звернення до сановної особи має бути підкріплено чимось матеріальним, цінним. У чомусь це мало сенс, так як інакше чиновнику просто не було на що існувати, але в результаті призвело до відомої нам ситуації.

З того часу корупція по всьому світу розвивалася і міцніла в міру розвитку державного апарату. Держава керує своїми громадянами через призначених нею посадових осіб, які формально повинні керуватися у своїй діяльності духом та буквою закону. Проте чиновники часто діяли лише у власних інтересах.

Корупція – це лише один із способів отримати гроші або інші блага для тієї категорії людей, яких наділено владними повноваженнями. Тож, головним стимулом до корупції є можливість отримання економічного прибутку, пов'язаного з використанням владних повноважень.

Соціологи, політологи, економісти і, нарешті, юристи по-різному трактують поняття корупції. Існує безліч її визначень (*від латинського слова corrumpere* – псувати). Від короткого латинського вислову «Даю, щоб зробив» («Do, ut facies»), до не менш короткого, але точнішого, який запропонував Д. Сентурія (Joseph Senturia): «Зловживання публічною владою заради приватної вигоди».[1]

Повне визначення цього поняття надає Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку, прийнятий на 34-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (1979). Фахівцями цієї організації корупція була визначена як виконання посадовими особами будь-яких дій або ж бездіяльність у сфері виконання їх посадових

[1] Wewer G. Politische Korruption. In: Politic-Lexicon. München, Wein: Oldenborg Verlag, 1994. S. 481.

повноважень за винагороду у всякій формі в інтересах того, хто надає цю винагороду, як з порушенням посадових інструкцій, так і без їх порушення. Важливо, що у цьому міжнародному правовому акті до поняття корупції належать отримання винагороди, подарунків, службова поведінка посадової особи, здійснювана у зв'язку з отриманням таких подарунків. Акт корупції також охоплює спробу корумпування.

Відомі різні вияви корупції: неправомірна вигода (хабарництво), кумівство, фаворитизм, лобізм, протекціонізм, незаконний розподіл суспільних ресурсів, незаконна підтримка та фінансування політичних партій і структур, надання пільгових та несправедливих кредитів, замовлень, привілеїв, використання особистих контактів, суспільних ресурсів і джерел доходу. Соціальний феномен продажності можливий у суспільстві розвинених товарно-грошових відносин.

Будь-який вид продажності, усвідомлений як проблема, є, подібно до будь-якого іншого правопорушення, соціальною конструкцією: держава визначає, що саме, де, коли, за яких умов і з якими наслідками у вигляді санкцій розглядається як корупція. У розвинених демократичних суспільствах нетерпимість і негативне ставлення до корупції помітно зростає, причетність до неї призводить не лише до настання відповідальності, а й до морального засудження і завершення політичної та навіть бізнес-кар'єри.

У суспільстві корупція – соціальний інститут, елемент системи управління. Вона тісно пов'язана з іншими соціальними інститутами – політичними, економічними, навіть культурологічними. Наприклад, більшості добре відомий усталений сленг і символіка корупційних дій, зацікавлені особи непогано обізнані про встановлений

прейскурант послуг. Під час розгляду кримінальних справ у суді легко проходять як докази зафіксовані протоколами негласних слідчих дій вербальні дії та «зашифровані» слова нечесних чиновників про згоду прийняти або передати неправомірну вигоду.

У певному сенсі корупція виконує соціальні і, на перший погляд, позитивні функції. До них належать: спрощення адміністративних зв'язків, прискорення ухвалення управлінських рішень, консолідація та реструктуризація відносин між соціальними групами, сприяння економічному розвитку шляхом скорочення бюрократичних бар'єрів, оптимізація економіки в умовах дефіциту ресурсів та ін.[1] Однак сам факт, що держава створила такі суперечності, а вирішуються вони саме у такий спосіб, набуває потворного характеру. Corruptio optimi est pessima – «перекручення найкращого є найгіршим».

За даними міжнародної організації Transparency International, Україна довгі роки входить до найбільш корумпованих країн світу. Ключовим показником, а саме індексом, є кількість балів. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє державу, максимальна (100 балів) засвідчує про те, що корупція майже відсутня в житті суспільства. Індекс оцінює корупцію лише у державному секторі.

Якщо проаналізувати зазначений індекс, статистику за останні п'ятнадцять років та місце України за рівнем корупції, зокрема серед інших країн, ситуація є такою.

[1] Left N. Economic Development trough Bureaucratic Corruption. *The American Behavioral Scientist.* 1964. VIII; Scott J. Comparative Political Corruption. Englewood Cliffs, 1972.

У 2006 році Україна за рівнем корупції посідала 99 місце зі 163 країн, досліджених протягом року.

У 2012 році Україна виявилася найкорумпованішою країною Європи, яка посіла 144 місце у списку зі 176 країн, які брали участь у дослідженні. Зі 100 максимальних балів, які означають практичну свободу від корупції, країні дісталося лише 26.

Приблизно в цей самий період, у 2013 році, найменш корумпованими країнами світу визнали Данію та Нову Зеландію (по 91 балу), найбільш корумпованими – Афганістан, КНДР та Сомалі (по 8 балів).

У 2016 році у світовому рейтингу традиційно найменш корумпованими були Данія і Нова Зеландія (по 90 балів) та Фінляндія (89 балів), найбільш корумповані – Сомалі (10 балів), Південний Судан (11 балів) та КНДР (12 балів). Україна посіла 134 місце з 29 балами поряд із Іраном, Казахстаном, Непалом.

У 2019 році перші місця (найменш корумповані) посіли Нова Зеландія і Данія (по 87 балів) та Фінляндія (86 балів). Понад 80 балів – у Швейцарії, Сінгапурі, Швеції, Норвегії, Нідерландах, Люксембурзі та Німеччині, на останніх місцях – Сомалі (9 балів), Південний Судан (12 балів) та Сирія (13 балів).

До 2020 року Україна посідала 117 місце, набравши 33 бали.

Ситуація погіршилася наступного 2021 року. З досліджених 180 країн показники для України гнітючі: 122 місце (32 бали) засвідчує про найвищий рівень корупції, що панує у державі.

Індекс сприйняття корупції. Рівень корупції у країнах з погляду підприємців та експертів (2021 р.).[1]

Місце	Країна	Індекс і динаміка
1	Данія, Фінляндія	88▲
10	Німеччина	80
11	Велика Британія	78▲
13	Естонія	74▼
18	Японія	73▼
27	США	67
34	Литва	61▲
36	Латвія	59▲
45	Грузія	55▼
58	Вірменія	49
66	Китай	45▲
82	Білорусь	41▼
102	Казахстан	37▼
105	Молдова	36▲
122	Україна	32▼
128	Азербайджан	30
140	Узбекистан	28▲
144	Киргизстан	27▼
150	Таджикістан	25
169	Туркменістан	19
180	Північний Судан	11▼

Корупція в сучасній Україні, безумовно, є однією з бід. На жаль, про неї ми частіше дізнаємося з журналістських розслідувань, або безпосередньо зіткнувшись із нею, але не з вироків судів. Проте навіть рішення судів за фактами корупції мають, м'яко кажучи, дивні наслідки. Згадаймо притягнення до адміністративної

[1] Див.: Transparency International, 2021 р.

відповідальності директора Національного антикорупційного бюро України. Керівник центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладено попередження, виявлення, запобігання та розслідування корупційних правопорушень, сам став фігурантом корупційного скандалу. 2019 року Рівненський апеляційний суд підтвердив правильність рішення суду першої інстанції, який визнав голову НАБУ Артема Ситника корупціонером. Матеріали справи засвідчують, що А. Ситник не оплатив свій відпочинок в одній із установ Рівненської області. Він визнаний винним у порушенні встановлених законом обмежень щодо отримання подарунків (ч. 1 ст. 175 Кодексу України про адміністративні правопорушення) та був оштрафований. Однак у такому статусі продовжував керувати НАБУ. До того ж відразу після закінчення терміну його повноважень у 2022 році був невдовзі призначений заступником іншого органу у сфері протидії корупції – Національного агентства з питань запобігання корупції. НАЗК формує та реалізує державну антикорупційну політику. Зрозуміло, всіх формально-юридичних підстав для таких кадрових рішень було дотримано. Не було лише бажання влади справді, не на словах, а на ділі, нетерпимо ставитися до подібних виявів.

У таких умовах високої корумпованості всіх гілок влади на всіх рівнях принципово неможливо вирішити жодного політичного, соціального, економічного завдання. Бо все зводиться до запитання: «Кому і скільки треба заплатити?». Корупція в Україні є системною та різнорівневою. Вона породжується не лише недосконалістю законів та помилками в роботі юстиції, а й кризою та «вразливістю» сучасного українського суспільства. Корупція, маючи властивість зводити нанівець будь-які

економічні, політичні, правові реформи в країні, здатна поглиблювати кризу нашого суспільства. Вона підриває стабільність соціальних відносин, що становить загрозу для держави.

Цілком ліквідувати корупцію неможливо. Вона існує в усіх країнах. Питання – у масштабі корупції. Однак можлива протидія корупції, включаючи корупційну злочинність, обмеження її масштабів. Але для цього потрібне розуміння соціальної сутності корупції, порятунок від ілюзій щодо «викорінення», особливо за допомогою кримінально-правових засобів.

У нашій країні протягом останнього десятиліття протидія корупції відбувається лише в одному напрямі. Зокрема, шляхом збільшення репресивного апарату, посилення відповідальності кримінального, адміністративного, дисциплінарного порядку, необхідність у якому викликає великі сумніви, посилення покарання. На тлі виборчого правосуддя це навряд чи забезпечить позитивні результати.

Юристи, які вивчають проблеми, пов'язані з корупцією та організацією роботи правоохоронних органів, помічають «дивні перекоси» в аналізі української судової статистики. Вони зазначають, що розслідувати злочини про давання хабара набагато простіше і швидше, ніж розслідувати його одержання. Тож показники у боротьбі з корупцією здобувають по справах звичайних громадян, яких переважно умисно провокують на давання хабара з метою подальшого їх викриття та притягнення до кримінальної відповідальності.[1] Зрозуміло, що це лише експертна думка. Проте офіційна судова

[1] https://www.facebook.com/100000958173454/posts/9246931472015367/?app=fbl

статистика за різні роки засвідчує, що реальна боротьба з корупцією стає щороку все більш однобокою, а отже менш ефективною.

Кількість засуджених осіб за одержання хабара (ст. 368 КК України) і його давання (ст. 369 КК України).[1]

Рік	Стаття 368 КК Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди	Стаття 369 КК Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди
2013	543	77
2014	474	117
2015	442	128
2016	316	104
2017	261	138
2018	241	282
2019	176	495
2020	125	681
2021	150	1021
2022	110	1029

Починаючи з 2015 року, в країні активно створювалися структури нових антикорупційних органів (НАБУ, САП, ДБР, НАЗК тощо), охоплюючи дві інстанції Вищого антикорупційного суду, істотно оновилася та розширилася система законодавства. Проте, як бачимо із рейтингів міжнародних організацій, судової статистики,

[1] Судова влада України. Судова статистика. https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/?fbclid=IwAR2-x16T7kd-DiKRiMXRGC2hlWVdX7E2x8mLa2e5dNZQg49t-Swy1B7ktG8

ситуація в Україні мало змінилася. Мабуть, ми всі не відчуваємо будь-яких істотних змін.

Санкції багатьох статей антикорупційного законодавства абсолютно неадекватні, не досягають жодних цілей, окрім як дають можливість збагачуватися носіям владних повноважень, фактично перерозподіляючи цей корупційний капітал. Відбувається відродження корупції із корупції.

У зв'язку з цим доречно нагадати про один науковий висновок, який якнайкраще описує можливості протидії корупції. У 1998 році Маркус Фелсон і Рональд Кларк опублікували статтю під назвою «Можливість робить злодія: практична теорія для попередження злочинів» (англ.: «Opportunity makes the thief»). У цій праці М. Фелсон та Р. Кларк стверджують, що можливість є основною причиною злочинності. Оскільки глибинні проблеми в економічній, соціальній, психологічній структурі суспільства, які сприяють злочинності, одночасно підпадають під категорію первинного запобігання злочинності.[1]

Наголосимо, протидія корупції має передбачати створення механізму, за якого такі дії стануть неможливими або малоймовірними. Це досягається різними шляхами. Серед них можна назвати такі:

1. Головна наявність реальної, а не показної, політичної волі щодо скорочення корупції, дотримання справедливості у розв'язанні життєвих проблем державною владою. Це охоплює і відсутність подвійної моралі.

2. Підвищення загальної культури, створення ситуації нетерпимості до способу життя, який значно

[1] Felson M., Clarke R. V. Opportunity makes the thief: Practical theory for crime prevention. London UK: Home office Policing and Reducing Crime Unit Research. Development and Statistics Directorate, 1998.

перевищує в матеріальному плані середньостатистичний у країні в частині витрачання коштів. Жодні вдосконалення антикорупційного законодавства та кримінальної юстиції не стануть ефективними, якщо не буде розвинута належно антикорупційна культура громадян в Україні.

3. Максимальне обмеження повновладдя чиновників. Їхні функції має бути зведено до формально-реєстраційних дій. Максимальне обмеження прав бюрократії щодо «регулювання» економіки, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, що, як наслідок, гарантуватиме скорочення бюрократичного апарату на всіх рівнях.

4. Формування громадянського суспільства, що забезпечує контроль за діяльністю чиновників та прозорістю їхньої діяльності. Розумне підвищення оплати праці державним службовцям за одночасного підвищення їхньої відповідальності.

5. Одночасне посилення незалежності бізнесу та особистості.

6. Реальне дотримання Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (UNCAC). Це міжнародно-правовий документ проти корупції, ухвалений на пленарному засіданні 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. 9 грудня 2003 року, день початку роботи конференції, було оголошено Міжнародним днем боротьби з корупцією. Україна імплементувала статтю Конвенції шляхом запровадження у 2011 році окремої статті 368^2 до Кримінального кодексу України про незаконне збагачення чиновників. Однак практика застосування ще не відповідає вимогам часу. До 2018 року переслідування у кримінальному порядку, фактично, не здійснювалося, норма Закону визнавалася Конституційним судом незаконною. І навіть пізніше, після приведення статті

Кримінального кодексу України у відповідність до норм міжнародного права, обвинувальних вироків за зазначеною статтею не сталося.

Отже, поки що участь України у боротьбі з корупцією найповніше реалізована в одному, а саме: Україна щорічно, 9 грудня, відзначає Міжнародний день боротьби з корупцією.

13. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Соціальний контроль є сукупністю засобів впливу суспільства на різні форми «неправильної» (девіантної, злочинної) поведінки з метою її усунення або мінімізації.

Соціальний контроль передбачає такі поетапні дії:

- суспільство спочатку через свої інститути задає цінності та встановлює норми;
- забезпечує їх передачу та соціалізацію, у тому числі засвоєння індивідами;
- за допомогою соціального контролю відбувається заохочення за дотриманням норм чи покарання за їхнє порушення;
- одночасно вживаються заходи щодо запобігання небажаних форм поведінки.

За всіх часів у кожному суспільстві докладали зусилля для скорочення та попередження діянь, що порушують прийняті норми поведінки, як моральні, так і правові.

Держава через свої органи влади також бере участь у цьому процесі, причому згодом все активніше і жорсткіше регламентуючи життя власних громадян. Вона встановлює обов'язкові правила поведінки, порушення яких спричиняють санкції та примусові заходи, зокрема покарання за скоєні правопорушення.

Протягом багатовікової історії держава передусім встановлювала, які діяння визнаються злочинними і які заходи відповідальності, покарання мають іти за скоєними злочинами (створення кримінального закону). До того ж держава карала (виконувала вирок). Останніми десятиліттями до всього цього усвідомлено додалася нова складова. Держава та суспільство почало створювати умови, за яких людині не було необхідності чи можливості вчиняти злочини (створення антикриміногенних умов). І це, мабуть, найважливіша складова, яка вкрай слабко реалізується в нашій країні.

Отже, соціальний контроль охоплює правотворчість, правозастосування, зокрема досудове розслідування, судочинство та застосування покарання, профілактичну протидію злочинам.

Соціальний контроль над злочинністю для її максимального скорочення є однією з актуальних проблем сучасної кримінальної політики більшості суспільств і кримінологічної науки. Але жодне з небажаних, негативних соціальних явищ, зокрема і злочинність, не вдалося ліквідувати в жодній країні.

Ми маємо уявлення про злочинність, знаємо докладно про кожен її вид, криміногенні чинники, навчилися виявляти, документувати та притягувати злочинців до відповідальності. Але що робити із самою злочинністю (злочинами) як явищем, чи можна взагалі ефективно «зменшувати» та «ліквідувати» те, що існує об'єктивно, а його оцінка як злочинності є вигадкою держави?

У реалізації соціального контролю недостатньо проаналізувати вплив на рівень злочинності та її протидію різних чинників у цілому. Наприклад, покарання традиційно сприймають як чинник стримування злочинності.

Але якщо проаналізувати всі наслідки не ізольовано один від одного, а цілісно, у формі взаємозв'язків між ними, можемо дійти зовсім іншого розуміння та результатів.

У розділі про те, чому людина не скоює злочин, було наведено формулу Гері Беккера, якою математично описано потенційну можливість конкретної людини вчиняти злочини. Згідно з базовою теорією Г. Беккера, людина вчиняє злочин у тому разі, якщо очікувана корисність від цієї дії перевищує корисність, яку вона могла б отримати, використовуючи свій час і сили в інший спосіб. Тобто, привабливість скоєння злочину залежала від обсягу отриманої вигоди, але, і це важливо, й можливості бути викритим у скоєнні протиправного діяння.

З огляду на такий висновок, можна дійти розуміння основних формальних факторів, що впливають на рівень злочинності, та тих, що дають змогу зрозуміти, на чому зосередитися державі у вирішенні цього завдання. Вони такі:

1. Готовність людей вчиняти злочини заради вигоди (імовірність арешту, засудження; заходи покарання; доходи від нелегальної діяльності; ризик втрати легальної роботи у зв'язку із засудженням та безробіттям; початковий рівень добробуту). Причому особливо наголосимо на тому, що «кримінальна» вигода має бути вищою від альтернативної легальної діяльності, наприклад, законної роботи, яку може виконати людина, не вчиняючи злочин.

2. Поведінка потенційних жертв та споживачів нелегальних товарів (величина попиту на нелегальні товари, попит на засоби захисту, такі, як сигналізація, охорона).

3. Заходи, що вживає держава, здійснюючи затримання злочинців. Держава вводить своєрідний «податок» на злочинні види діяльності, що виражаються в ризику

бути спійманим, втратити роботу. Оптимально, з погляду суспільства, коли граничні витрати кожної правоохоронної міри дорівнюють або нижче граничної вигоди від неї.

Це дає розуміння для прийнятного застосування комплексу заходів зниження можливого рівня злочинності різними шляхами. Влада може впливати на рівень злочинності не лише безпосередньо посиливши покарання. Держава також може вкладати гроші в удосконалення апарату затримання злочинців, намагатися знизити злочинні доходи або підвищити легальний заробіток. Можливість чесного заробітку – досить сильний аргумент утриматися від криміналу.

Звісно, уявлення про злочинну діяльність як своєрідну економічну діяльність видається дивним. Але, якщо рушити далі від цієї дивної формули, з'ясується, що висновки і так звані розширення базової теорії Беккера забезпечили дуже цікаві та несподівані узагальнення.

По-перше, враховуючи, що боротьба зі злочинністю вимагає певних витрат, а сама злочинність є свого роду економічною діяльністю (що ми дуже добре розуміємо за такими масовими та небезпечними видами злочинної діяльності, як викрадення автотранспорту, наркоторгівля, виготовлення фальсифікованої продукції), повна перемога над злочинністю неможлива.

Проте фінансова оцінка ситуації, з погляду економіста, може стати неприйнятною. Тому, що в якийсь момент постане ситуація, коли знищення злочинності буде дорожчим, ніж альтернативні витрати, пов'язані зі здійсненням якоїсь іншої суспільно-корисної діяльності, наприклад, вкладення в освіту, охорону здоров'я, культуру тощо. З погляду економістів, боротьба зі злочинами у цьому сенсі є вічною, вона не може завершитися, це один із наслідків подібних витрат.

По-друге, цілком очевидно, що переслідування протизаконної злочинної діяльності є одночасним результатом двох складових: тяжкості санкції за якусь злочинну діяльність, а також ймовірність того, що злочинця зловлять, і саме до нього буде застосовано таку санкцію. У зв'язку з цим постає запитання: «За практичної реалізації, що легше для влади, яка бореться зі злочинністю, – збільшити санкцію чи збільшити ймовірність встановлення та притягнення до відповідальності злочинця?». Відповідь очевидна. Найлегший шлях для влади – збільшення санкції (криміналізація). Це так просто – змінити закон, запровадити кримінальну відповідальність, підвищити штраф чи термін відбуття покарання. Але для того, щоб застосувати цю норму права до людини, треба спіймати злочинця, довести, що це – саме він. Надалі з'являться адвокати, які доводитимуть, що це не та людина, це інша, а ця у конкретний час була у кінотеатрі, брала участь у спортивних змаганнях тощо. Тому потрібні досвідчені криміналісти, слідчі, прокурори, а це дуже дорого.

Отже, якщо з першого положення випливає, що злочинність завжди певною мірою зберігається, ніколи не викорінюється повністю, то друге доводить, що вся діяльність влади з переслідування злочинів завжди спотворена. Держава прагне домагатися збільшення витрат, застосування вищого рівня санкцій і тяжкості покарання.

Іноді держава лібералізує кримінальне законодавство, але запитаємо: «З якою метою?». Наприклад, замінити утримання у в'язниці високими грошовими штрафами чи конфіскацією майна. Це дає збільшення прибутковості для держави, тому що у в'язниці людину тримати іноді «собі в збиток», а конфіскувати майно і накласти штраф часом набагато зручніше. Тому

економічна теорія злочину та покарання стверджує, що спотворено саму діяльність із переслідування злочинця.

Однак нині кримінологи дедалі більше доходять розуміння, що основним складовим елементом соціального контролю має стати мінімізація самої можливості скоєння злочину шляхом створення необхідних умов. Держава має прагнути того, щоб виключити можливість злочину, а не того, як жорсткіше покарати злочинця.

Кримінальна політика має перейти у площину прагматичного і неморалістичного підходу з вираженою орієнтацією на соціальну політику. В кримінальній політиці мають відображатися ціннісні ідеали держави, яка прагне суспільства загального добробуту. Заходи проти соціальної маргіналізації та нерівності є заходами проти злочинності. Тож, контроль за злочинністю і кримінальна політика – це насамперед питання соціальні, культури, а не лише контролю над небезпечними індивідами.

Зрозуміло, що ліберальна кримінальна політика, до якої закликають нині європейські вчені, є значною мірою побічним продуктом заможної держави, суспільства високого добробуту, а також консенсуальної політичної культури, до якої Україна ще не наблизилася так, як цього хотілося б. Країна має лише провести такі структурні перетворення, які дають змогу створення та підтримки толерантної політики, дозволять розробити ефективні альтернативи тюремному ув'язненню і сприятимуть довірі та легітимності. Усе це, зрештою, зменшить для влади необхідність у символічних діях і уможливить дотримання норм, заснованих на схваленні, а не на страху.

Факторами, які можуть підвищити ефективність і довіру до ухвалених рішень влади у сфері кримінальної політики та соціального контролю, є вплив експертів, науковців, розсудливих медіа.

14. ПРАВОСУДДЯ

Поняття «правосуддя» еволюціонувало у процесі свого розвитку. Зрозуміло, що протягом кількох тисячоліть правосуддя змінювалося за формою та змістом, проте його стрижень, основа залишалися без змін. Якась особа (група осіб) визначає, що правильно, а що неправильно, хто має рацію, а хто неправий, хто не винен, а хто винен і хто саме понесе покарання.

При цьому дослідження самої сутності поняття правосуддя не часто стає предметом обговорення. А якщо й досліджується в науковому середовищі, то переважно з гаслами та епічними міркуваннями. Вважається, що все й так зрозуміло і обговорювати тут нема чого. Все одно, що повертатися до осмислення найпростіших аксіом, які не потребують доказів. Побутове тлумачення поняття «правосуддя» зводиться до ототожнення його зі «справедливим», «правдивим», «законним» судом, який виносить рішення щиро, справедливо.

Проте народна мудрість нескінченно наголошує на невідповідності реальної судової практики уявленням про правду і справедливість. Це знайшло відображення у прислів'ях багатьох народів, які викривають суддів у «неправді» і «жадібності», «свавіллі» і «самодурстві». З українського фольклору відомо фрази: «Де гроші

судять, там право в кут» або «Як ідеш у суд, гроші не забудь», «Найгірше в світі – це судитися і лікуватися».[1] І таке ставлення до суду в багатьох країнах переходить до нас із покоління в покоління.

Ще давньогрецький «батько історії» Геродот описав подію, що сталася у 530–522 роках до н. е. в Персії під час царювання імператора Камбіса II з династії Ахеменідів.

У трактаті Геродота йдеться про те, що суддя Сисамна, підкуплений грошима, виніс несправедливий вирок, тож цар Камбіс наказав його стратити і з живого здерти шкіру. Цю шкіру цар наказав видубити, нарізати з неї ременів, потім обтягнути ними суддівське крісло. Замість страченого судді Сісамна Камбіс призначив суддею його сина, наказавши пам'ятати, яке крісло він займає.

Уже набагато пізніше цей повчальний сюжет яскраво відображено в іншому історичному епосі, у двох картинах «Суд Камбіса» нідерландського художника Давида Герарда, який жив і творив у XV столітті.

[1] Див.: Бігун В. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ: Інтерсервіс, 2020. С. 142, 144.

Події, зображені художником, відбуваються у двох тимчасових зрізах. Обидві частини, які є послідовним описом сюжету, зображають перського правителя Камбіса і свідків арешту та розправи судді.

На задньому плані, в лівому верхньому кутку, видно людину, яка простягає судді гаманець з грошима – це початок історії.

У центрі – сцена арешту судді Сісамна, викритого у хабарі. Сам правитель Камбіс перераховує хабарнику на пальцях випадки, коли той скористався службовим становищем і судив неправомірно. За його спиною бачимо стражника, який міцно тримає «вершителя закону» за руку, і сина судді, який стане його наступником незабаром.

Праворуч зображено страту, де кати почали знімати з живого судді шкіру. А навколо зібралися свідки на чолі з Камбісом, аби переконатися, що страту буде проведено належно.

У правому верхньому кутку, у проході галерей, суддівське крісло, покрите людською шкірою, займає Отан, син Сісамна. Зліва, над входом до будівлі суду, розташовано герби Фландрії та Брюгге, як нагадування новому судді про його присягу вірою та правдою служити мешканцям міста.

Основні засади правосуддя склалися задовго до виникнення сучасних судових систем. Їх відображено у переказах Давнього Китаю, у текстах священних писань, у працях ораторів і філософів Давньої Греції та Давнього Риму, у богословських трактатах Середньовіччя. Позитивні та негативні сторони правосуддя згадано в легендах, висвітлено у багатьох працях і документах минулих часів. Вони засвідчують, що подібні тенденції правосуддя майже однаково переглядалися у світі,

переважають у всіх відомих цивілізаціях. Жорстокі та болючі покарання відповідали правовим поняттям усіх давніх народів, були властиві і Середнім вікам.

Однією з найстаріших у світі є китайська правова система. Ця далекосхідна судова система постала і розвивалася протягом тисячоліть не просто окремо від розвитку західної правової думки, а й більшу частину часу, коли європейської правової думки, як і «західної цивілізації», взагалі не існувало.

Право в Китаї – однієї з колисок людської цивілізації – розуміється не як сукупність норм, а як філософсько-правова категорія, яку характеризують гармонія та справедливість. Так само, як Небо і Земля постійно перебувають у гармонії між собою, так і відносини між людьми мають будуватися на засадах гармонії та справедливості. Проте жорстокість у її системі покарань вражає.

У VI столітті до н. е. з'являється зведення Законів під назвою Чжоулі, яке стало основою правового регулювання замість звичайного права. Перелік злочинів, які називають джерелами, величезний. У період Чжоулі налічувалося 3000 різних злочинів. Серед них найвідоміші: державні (заколот, змова), релігійні (шаманство), проти особи (вбивство, завдання тілесних ушкоджень), проти власності (крадіжка, грабіж), військові (неявка до встановленого терміну на місце збору, невияв мужності воїном). Як злочини розглядалися такі дії, як відмова від сплати податку, пияцтво, що каралися смертною карою.

Характерна риса китайського правосуддя – його яскраво виражений каральний ухил. В Уложенні Мувана визначено п'ять основних видів покарань: тавро тушшю на обличчі застосовували за 1000 різних провин; відрізання носа – також за 1000 різних провин;

відрізання ніг – за 500 провин; кастрацію для чоловіків та перетворення на рабинь-затворниць жінок – за 300 провин; відрубування голови – за 200 провин.

До того ж деякі покарання полягали в поєднанні цих видів болісної страти. Спочатку відбувалося татуювання, потім відрізання носа, відрубування лівої та правої ніг і після цього забивання ціпками до смерті. При цьому винищувалися родичі у трьох поколіннях (було скасовано на початку II ст. до н. е.).

Зазначена жорстокість не могла компенсувати неефективність судово-правової системи. Суворі покарання множили кількість інвалідів, але попри це злочинність не зникала. Задля справедливості зазначимо, що крайня жорстокість покарань, за якими злочинців варили в казані, виривали у них ребра, свердлили голови, врівноважувалася певною мірою можливістю застосування символічних кримінальних санкцій. У давні часи в Китаї, наприклад, була відома особлива система символічних покарань, коли відрізання ноги замінювалося фарбуванням коліна, смертна кара – носінням полотняної сорочки тощо. Суспільство у такий спосіб намагалося перевиховати злочинця, виставляючи його на загальне засудження. При цьому громада відповідала за правопорушення своїх членів, діяло правило кругової поруки. До того ж від покарання можна було відкупитися. Щоб уникнути таврування, треба було сплатити приблизно два кілограми міді, за ніс – двісті юанів, за смертну кару – одну тисячу юанів.

Найстаріші з відомих текстів законодавчого характеру іншої цивілізації – Давньої Месопотамії, сягають ще ранньодинастичного періоду, датованого чотирма тисячами років тому. За Законами Хаммурапі під час відправлення правосуддя та виконання покарання, як і у Китаї, лилися

річки крові на цілком законних підставах. Відповідно до них, більшість злочинів повинні каратися смертю, або «членоушкодженням», як виявлення принципу «око за око». Нині будь-який випускник юридичного ЗВО здригнеться при згадці «Закону Хаммурапі», ознайомлення з яким відбулося в рамках курсу предмета «Історія держави та права зарубіжних країн».

Істотний внесок у розвиток правосуддя та уявлень про нього забезпечила давньогрецька філософія. Платон сучасне йому правосуддя характеризував так: «...судячись самому чи заступаючись на суді за іншого, можна виграти справу, незалежно від того, має рацію людина чи ні: якщо добре заплатиш, то й отримаєш потрібний результат».

Очевидно, що Платон добре обізнаний із грецьким правосуддям. Адже, як відомо, його вчителя та героя його діалогів Сократа за вироком, винесеним співгромадянами, змусили випити смертельну отруту цикути за те, що філософ бентежив своїми промовами молодь і не шанував богів.

Основні принципи правосуддя відзначалися крайнім консерватизмом і набули змін лише у XIII столітті з поширенням магдебурзького права (отримало назву від німецького міста Магдебург). Магдебурзьке право юридично закріплювало права та свободи городян, їхнє право на самоврядування. Атрибутами міст, які мають магдебурзьке право, вважалися виборні магістрат і суд. Така правова система характерна для значної кількості європейських міст, зокрема і тих, що є територіями нинішньої України. Подальші зміни відбулися лише в епоху Просвітництва.

Століття змінювали одне одного, але сутність правосуддя і жорстокість покарань залишалися незмінними.

Спроби переосмислити сутність правосуддя спостерігаємо у працях Гегеля. Філософ протиставляє правосуддя архаїчному праву на покарання злочинця у формі помсти, хоча насправді дуже важко відрізнити ці дві досить споріднені дії. Адже помста є відшкодуванням чогось, а правосуддя лише його легітимізує. За Гегелем, порушення права, лише формально і абстрактно поновленого покаранням, вимагає реальної правди і добра.

Залишалося без змін те, що вже з давніх-давен люди не хотіли вбивати одне одного, завдавати іншої істотної шкоди, не надаючи цьому певної правомірності, справедливості та законності. Однак наче від цього вбивство під час покарання вже не було вбивством. За думками про справедливість ховається простий та суворий зміст правосуддя, а саме: виправдання заподіяння шкоди у вигляді покарання, зокрема і членоушкодження, що майже повсюдно існувало у Середні часи, а подекуди збереглося і нині, аж до вбивства, що застосовується багатьма країнами, як реакція на ймовірно завдану шкоду.

У всі часи значуща риса правосуддя – його строга процесуальна природа. Вважають, що послідовний розгляд конкретного випадку, поетапна побудова умовиводів та розгляд доказів сприяє виробленню справедливішого й об'єктивнішого рішення. І навпаки, порушення такої послідовності неминуче призводить до неправильного та незаконного рішення.

Такий суворий («формально визначений») процесуальний порядок відправлення правосуддя в усі часи надавав йому яскраво вираженого обрядово-ритуального характеру. Це не могло не породити скептичного ставлення до нього розсудливих людей. Адже послідовність висловлювань, роздумів та висновків зовсім не

виключала помилковості висновків. Обрядами ж прикривалася якась висока винятковість, але водночас і нездатність людини наблизитися до істини. Зовнішні атрибути використовують у більшості країн, у тому числі й в Україні: мантія судді, при вході або всередині будівлі суду статуя Феміди (у грецькій міфології – богиня правосуддя, у римлян – Юстиція), оголошення рішення стоячи, наголошуючи на його абсолютній правильності і певній урочистості, символічний удар молотка під час винесення рішення тощо.

Будь-який процес, що відбувається в об'єктивній реальності, характеризується певною тривалістю. Соціальні процеси не є винятком. Їм властива здатність до поступової, але постійної зміни. Правосуддя рухається у цьому тренді, підтверджуючи це правило. Досі воно продовжує розвиватися і вдосконалюватися пропорційно до потреб сучасного йому суспільства. Але все ж таки його характерною особливістю є те, що ця галузь людської діяльності реформується вкрай повільно, а сутність її залишається майже незмінною.

З історії відомо, що можливість вирішення суперечок між людьми третіми особами використовували ще до утворення держави як інституту влади. Тоді відправлення правосуддя здійснювали не лише спеціально уповноважені судові органи. До виникнення перших держав функції вирішення внутрішніх конфліктів покладалися на вождя, раду старійшин, жерця або найстаршого представника племені, роду. У рамках релігійних правових систем правосуддя могли здійснювати особи, що мали релігійний авторитет: єпископи, брахмани, рабини, муфтії тощо.

Це характерно для деяких країн і нині. Зокрема, судова влада Саудівської Аравії є системою релігійних

судів, а король цієї країни виступає у ролі вищої судової інстанції. Нині існують релігійні суди в Ізраїлі – равінатський, мусульманський, християнський та друзький. Вони є спеціалізованими судами, що розглядають питання особистого статусу громадян і мешканців Ізраїлю, які пов'язані зі шлюбом та розлученням євреїв, мусульман, друзив і християн. Паралельна юрисдикція релігійного суду охоплює такі питання, як утримання дітей, аліменти, опікунство, усиновлення, поділ майна подружжя, спадок. Також повноваження з розгляду кримінальних справ мають релігійні суди Пакистану.

У періоди значних соціальних потрясінь функції правосуддя виконували й інші державні законодавчі чи виконавчі інститути. Наприклад, страта шляхом обезголовлення Чарльза I (Charles I of England) за рішенням парламенту Англії в 1649 році, численні розстріли «червоного терору» за рішенням посадових осіб Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), створеної «по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією за посадою» у 1918–1922 роках на території України. Це могло також бути як вияв конкуренції та протистояння гілок влади. Зокрема, у Франції в XIV – другій половині XV ст. створений Паризький парламент став одночасно найвищим судовим органом та апеляційною інстанцією країни.

Тобто, в історії неодноразово виникали ситуації, за яких певні посадові особи здійснювали розгляд не властивих їм судових справ.

Важливим завданням правосуддя завжди було встановлення факту суспільно значущого діяння, зокрема фізичного насильства або вбивства людини, святотатства, неповернення боргу, заволодіння чужою власністю, та відповідна реакція на його вчинення – смертна

кара, відсікання частини тіла (руки або іншого органу), взяття під варту, накладення обов'язку повернути майно законному власнику, визнання права на певну річ тощо.

Установлення такого факту було б неможливим без наявності соціальної норми, що схвалюється більшістю або владою, зокрема звичаю, норми моралі, норми права, релігійної норми тощо, яка тлумачиться і застосовується суб'єктом правосуддя.

Філософи протягом століть намагалися сформулювати сутність правосуддя. Одне з найзмістовніших положень вперше запропонував І. Кант, який зазначив, що судова влада здійснює правосуддя. Судове рішення (вирок) є одиничним актом суспільної справедливості (iustitiae distributivae), який вчиняє державна посадова особа (суддя або суд) щодо підданого, тобто особи, що належить до народу... причому мета цього акту – присудити (надати) йому своє. Але для дотримання права необхідний примус, а втілення примусу І. Кант пов'язує із державою.

Сучасну філософську дефініцію правосуддя переважно визначають як історичне явище, в якому суб'єкт, що володіє судовою владою, встановлює і санкціонує факт суспільно значущої дії за допомогою розширеного тлумачення та застосування конкретної норми права.

Загальноприйнято вважати, що головна мета правосуддя – забезпечення торжества справедливості в цілому і в кожному конкретному випадку. Як у давнину, так і нині, при відправленні правосуддя значущою складовою є відповідність покарання провині. Але ще важливіше відповідність діяльності суду не лише правовим, а й моральним нормам, іноді й здоровому глузду, при тому, що ці норми, як це не видається парадоксальним, не завжди збігаються.

Однак насправді основне завдання правосуддя полягає в тому, щоб забезпечувати порядок у суспільстві. Якщо постає вибір між справедливістю і порядком, суспільство обирає порядок. Тоді порядок є очевидним суспільним благом. Водночас гарантом порядку постає кожен індивід, а не правосуддя. Суддя не прибіжить до нас на кухню і не зупинить бійку подружжя. Навіть поліція вже прибуде до «результатів конфлікту», зафіксувавши лише його наслідки. Згадую, коли я лише починав службу, заступивши у наряд чергової групи районного відділу міліції, під час виклику на сімейний конфлікт, сварку сусідів старші колеги по службі заспокоювали: «Не переживай, немає сенсу хвилюватися за свою безпеку, поки ми приїдемо, все припиниться і тобі доведеться просто оформлювати документи, а не заспокоювати бешкетників».

Відома фраза, що приписують поліції: «Ось уб'ють, тоді й звертайтеся», вже навіть не викликає посмішки, а сприймається багатьма з неабиякою часткою розуміння. Безсумнівно, що невчинення злочину є виявом вільної волі індивіда, а зовсім не заслугою правоохоронців та правосуддя.

Загальновідомо про надмірне навантаження українських судів. Але воно є, насправді, в усіх країнах. Більшість судових систем, створюючи складний механізм можливого звернення, намагаються, щоб ними користувалися якнайменше. Як їм не бути перевантаженими? Нагромадження безглуздих дій, паперів, запитів. Звісно, у такій системі до суті справи доходять нескоро, а найчастіше й не доходять взагалі. Зрозуміло, людям не хочеться звертатися до судів, не хочеться зв'язуватись із владою. В Україні фраза: «Не подобається, звертайся до суду!», сприймається як «цинічне знущання»!

Однак не грішитимемо лише на українське правосуддя. Неефективний стан судової системи спостерігається в усіх пострадянських країнах, а також у більш економічно розвинених державах, в яких рівень демократії, ефективності роботи державних органів не викликає особливих нарікань. Німеччина, безперечно, є одним із економічних локомотивів Європи з розвиненою демократією. Проте головний прокурор Берліна Ральф Кніспель (Ralph Knispel) у своїй книзі «Кінець правової держави» («Rechtsstaat am Ende») оцінив стан правової системи ФРН як катастрофічний.

Він констатує такі факти: за результатами опитування, проведеного у січні 2019 року серед населення Німеччини, не довіряють німецькому правосуддю – 45%; вважають кадрову політику в німецькому правосудді провальною – 82% суддів та 92% прокурорів; бракує на вказаний момент у Німеччині – 1942 судді та прокурора. За його даними, в Берліні служба судової експертизи до кінця 2020 року не завершила понад 38 500 експертиз.

Таку саму ситуацію спостерігають і в досудовому слідстві. Ральф Кніспель зазначає, що за останні 10 років тривалість слідчих заходів зросла на 20% і, в результаті, більшу кількість справ не може бути передано вчасно до суду. Слідчі перевантажені, часу не вистачає, а папки зі справами стають дедалі товстішими.

За його даними, німецька прокуратура припиняє більш як половину справ, не звинувачуючи притягнених. У 2019 році 69 підозрюваних, частково у скоєнні тяжких злочинів, було звільнено лише тому, що прокуратура не встигла у передбачений законом термін передати справу до суду. У Берліні 55% злочинців можуть сподіватися, що їхню справу не буде доведено до суду.

Суди, незалежно від країн та судових систем, замість того, щоб допомагати людям виходити зі складних ситуацій, вирішуючи суперечки, діють неефективно. В Україні ситуація виглядає ще гіршою. Звернення до українських судів може призвести до тяганини, невиправданих втрат, а головне – стійкого почуття розчарування. Причому не йдеться про окрему юрисдикцію чи галузь права. Змагальність судового процесу повсюдно перетворено на фарс. Лише введіть у пошукову систему Google запит щодо висловлювань про суд та закон і прислів'я «Закон що дишло – куди повернеш, туди й вийшло» виявиться одним із «безневинних».

Яскравим прикладом, що підтверджує неефективність судів навіть у демократичних країнах, є події про імпічмент Президента США Білла Клінтона. Його, юриста за освітою, звинувачували у наданні неправдивих свідчень («клятвозлочин під вищою присягою»). Клінтон стверджував, що не мав сексуальних стосунків із Монікою Левінські, на той час стажеркою Білого дому. Тоді прокурор пред'явила спідницю Левінські, забруднену спермою президента. Після цього Клінтон заявив, що не мав сексуальних контактів, тому що мінет не є такими. Все це без жартів транслювалося на цілий світ.

Іншими словами, лінія захисту Клінтона та його адвокатів полягала в тому, щоб надати власне визначення сексуальних відносин, до яких оральний секс не належав. Звісно, визначення статевих відносин (англ.: sexual relationship) може бути різним. Наприклад, рот, стверджувала сторона захисту, не є статевим органом, і Клінтон, у такому розумінні, не мав контакту зі статевими органами Левінські, отже, не мав з нею статевих відносин.

Нагадаю, що звинувачення у брехні під присягою є підставою для імпічменту Президента США. Згідно з американською Конституцією, справу про імпічмент Клінтона було розглянуто Сенатом США. Однак головував у Сенаті верховний суддя, справі було надано характеру суду за участю прокурора та представників обвинуваченого. Палата представників проголосувала за імпічмент, а Сенат проти. І цей приклад – чудова ілюстрація того, як можна «грати» із законом.

Проблема інтерпретації законів дозволяє маніпулювати ними як завгодно. Практично у будь-якій справі, за бажання, закон можна трактувати, а докази витлумачувати як забажається. Навіть поняття «поза розумним сумнівом» у практичному застосуванні також надзвичайно розмите.

Зрозуміло, можна заперечити, що існує змагальність процесу, захист та звинувачення може опротестувати рішення судді у вищій судовій інстанції. Але в такому випадку кінцеве рішення, все одно, спирається на волю суддів найвищої судової інстанції. І все одно, зрештою, зводиться до індивідуальної волі окремих людей. Якою мірою окремій людині властиво помилятися, такою й кільком людям це властиво. Однак у першому випадку помилка ґрунтується на суб'єктивній думці, а в другому – на нібито об'єктивній, але від цього вона не перестає бути помилкою.

Більшість судових справ майже завжди є не лише цікавим предметом дослідження та аналізу для експертів кримінального права, кримінального процесу, корисним для вивчення фахівцями у галузі нейробіології, психології, а й ненаписаним романом про людські долі, справедливість, допитливість. А також про принциповість судді, що може бути навіть на шкоду загальній думці

або навпаки – бажання пливти за течією в руслі загальноприйнятих установок: «звинуватили – значить нехай сидить, мені з прокурорами нічого сваритися» або «виправдаю – подумають ще щось погане про мене, а скоро вже чергова переатестація» тощо.

Звернімося до прикладу. Судова справа про навмисне вбивство. 2017 рік, Харків, неблагополучна родина: співмешканці, обидва любителі випити. Після чергового вживання алкоголю вчергове відбулася сварка. Він, як і завжди, почав виховувати її кулаками, наніс черговi кілька ударів, потім замахнувся сковорідкою по голові. Вона різко розвернулася, махнула ножем на відмах і влучила в сонну артерію. Його смерть настала майже миттєво. Розпочато кримінальне провадження, її дії кваліфіковано за статтею умисне вбивство (карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років). Жінку ув'язнили, кримінальне провадження направили до суду. І що тут можна обговорювати? Це ж типова ситуація «неблагополучних» – самі винні. Нехай сидить за вбивство, років п'ятнадцять, може й перевиховається у в'язниці.

Цитата з вироку: «Прокурор у судовому засіданні формально лише перелічив наявні письмові докази, але аналізу кожного доказу, на підтвердження позиції обвинувачення щодо кваліфікації її дій саме за ч. 1 ст. 115 УК України, не зробив. Сторона захисту будь-яких доказів захисту суду не надавала, крім пояснень обвинуваченої». Всім і так усе зрозуміло!

Ретельно аналізуючи матеріали кримінального провадження, судова колегія вважала необхідним кваліфікувати дії обвинуваченої за ст. 118 Кримінального кодексу України, так як вона скоїла умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони, та

призначити їй покарання у вигляді позбавлення волі на строк один рік.

Справді, якщо вникнути в усі деталі й проаналізувати весь хід подій, можна виявити іншу логіку. Постраждалий – раніше судима особа, відбував покарання 12 років у місцях позбавлення волі за умисне вбивство. Безперечно, обвинувачена його боялася, на момент конфлікту на кухні намагалася вийти з приміщення. Потерпілий її не випускав, наносив удари, як і протягом сумісного життя періодично бив. Це засвідчили численні сліди тілесних ушкоджень на тілі обвинуваченої. На момент останнього конфлікту постраждалий замахнувся сковорідкою, цілячись жінці у голову. Вона відреагувала захисним ударом.

Надалі відбулися апеляційне, касаційне провадження по справі, які поетапно відміняли рішення одне одного. Пройшли роки досудового та судового розгляду. Крапку в цій справі поставив Верховний Суд України: за встановлених судами попередніх інстанцій фактичних обставин, дії обвинуваченої за ст. 118 Кримінального кодексу України кваліфіковано правильно (покарання у вигляді позбавлення волі на строк один рік).[1]

Так що ж це було: торжество справедливості чи осудили лише тому, що її заключено під варту, людина відсиділа близько року і якось неправильно було б її виправдовувати?

Отже, результат судового процесу повністю залежить від того, хто саме має владу для того, щоб ухвалити остаточне рішення. А обґрунтувати його можна як завгодно.

Незважаючи на те, що правосуддя покликане відновити права потерпілого, сам постраждалий, жертва

[1] Див.: Справа № 638/14758/17 провадження № 51-344км19

злочину – далеко не головний герой того, що відбувається в суді.

Справу ведуть люди, які оголосили себе представниками сторін, найважливішим із яких, за практикою, є обвинувач, представник держави. Можливо, в цьому причина того, що жертви часто не задоволені результатами суду, вважаючи, що злочинець дуже легко відбувся. І потерпілі вимагають суворішого покарання не з помсти, а тому, що протягом усього досудового слідства та судового процесу їм не було приділено достатньо уваги, не відновлено належно саме їхні порушені права та не відшкодовано завданих їм збитків. Можна було б виправити таку ситуацію, якби потерпілий виконував у розгляді більш помітну роль і якби вся процедура не мала такого прикладного та формального характеру.

У країнах нестійкої, незрілої демократії, що стосується більшості держав світу, зокрема й України, у країнах авторитарного та близького до цього режиму правосуддя як система давно себе дискредитувало. Передусім з огляду на те, що справно служило будь-якій владі, політичному режиму, владі на всіх її рівнях. Згадаймо хоча б деякі судові рішення Конституційного суду України в період президентства В. Януковича, або свідомого неприйняття рішень цим самим судом у пізніший період. У системі судової влади немає вбудованого механізму, який захищає від потенційного впливу інших гілок влади. Вічно повторюється принцип – хто при владі, той і має рацію. Тобто, ні закони, ні конституційні засади судоустрою, ні парламентаризм не можуть стати гарантом справжнього правосуддя. Без сумніву, в принципових, «важливих» питаннях судова влада належить тому, кого ми називаємо «керуюча еліта». Коло замкнулося.

Правова система непогано пристосовується до сучасних реалій. Ідея «правосуддя по заслугах», що домінує нині, дозволяє спростити систему, насамперед не брати до уваги жодних обставин, крім формального ступеня тяжкості злочину.

Завдання домогтися відповідності між тяжкістю провини та призначеним покаранням таке значуще, що всі інші обставини, які зазвичай представлено на розгляд суду, мінімізовано або повністю виключено з нього.

Класичний поділ влади на судову, виконавчу та законодавчу практично зведено нанівець. Суди стали знаряддям у руках виконавчої влади та політиків, а в деяких випадках судді, як і прокурори, самі стають політиками чи навпаки. Тепер правосуддя в кращому разі – це контроль над злочинністю панівної влади. Влада, іноді великий бізнес, використовує правосуддя як ефективну систему тиску на опонентів і конкурентів. Дивно, що людство досягло фантастичних успіхів – перемогло багато хвороб, що раніше вважалися невиліковними, просунулося в освоєнні космосу, виробництві мікроелектроніки та автоматизації, а один із найважливіших громадянських інститутів – судочинство, практично не зазнав якісних змін.

15. СПРАВЕДЛИВІСТЬ

У книзі пророка Ісаї (VIII століття до н. е.), яка входить до Старого Завіту Біблії, вказувалося, що «горе тим, які ухвалюють несправедливі закони і пишуть жорстокі рішення». Пізніше, з часів Римської імперії, відомий вислів про те, що «несправедливий закон не є законом» (Lex iniusta non est lex). Однак справедливість – поняття вкрай відносне, бо містить у собі вимогу відповідності діяння та відплати, прав і обов'язків, злочину та покарання.

Водночас зауважимо, кого стосується це поняття? Адже «скільки людей, стільки й думок». До того ж воно дуже мінливе. Те, що було справедливим учора, стає несправедливим сьогодні, і навпаки. Поза тим за різних обставин думки одного й того самого індивіда можуть бути різними і з віком людини вони, безумовно, змінюються. Дуже часто люди розуміють справедливість так, як вигідно їм, при цьому цілком щиро вважаючи, що завжди безумовно мають рацію і є об'єктивними. Такий перманентний самообман – виключно на власну користь або те, що ми вважаємо для себе вигідним. Такі міркування кожен із нас неодноразово зустрічав серед наших знайомих. За достатньої міри самокритичності багато хто зможе помітити подібні нахили і в собі самому. Наш гнучкий мозок завжди допоможе знайти виправдання

будь-яким власним діям. Нерідко ми апріорі виходимо з того, що завжди маємо рацію, і саме свою мінливу думку приймаємо за «істину в останній інстанції» у кожний конкретний момент часу. Зрозуміло, зізнатися собі в цьому – перший крок до зваженого погляду на світ навколо нас, але такого визнання досягти вкрай важко.

Отже, яке поняття справедливості становить основу правосуддя? Усереднене, може припустити більшість. Але нам відома неспроможність більшості у визначенні справжніх моральних орієнтирів. Неодноразово людська історія показувала, на що саме здатні маси. Це відбулося і дві тисячі років тому, коли зі схвалення мас вибір, кого стратити – Ісуса Христа або вбивцю і розбійника Варавву, впав, зі схвалення та тріумфування людей, саме на Ісуса Назорея («голос народу Ісуса розіп'яв»). Це відбувається і нині, коли, обравши на демократичній основі керівників своєї країни, ми буквально через рік-два іноді ставимо собі запитання: «Як ми всі могли так помилитися у виборі?!».

Важко й, мабуть, неможливо сформулювати певною мірою прийнятне, корисне у практичному відношенні визначення справедливості. Справедливість – філософська категорія, немає можливості її однозначного трактування, створення ємної та повної дефініції. Погляди вчених на правову функцію справедливості суперечливі, а визначення, що використовуються, мають оціночний характер і зводяться до такого: справедливість – це добре, а несправедливість – погано.

Справедливість визначають, у тому числі, відповідністю індивідуальної осі координат суспільній, тобто відповідністю вчинку і закону. Що частіше ці осі збігатимуться, то спокійнішим буде суспільство, але за умови, що опорні критерії для побудови суспільної осі

координат обрано обґрунтовано і вони відповідають людському єству.

Правосуддя, покарання також пов'язують із досягненням соціальної справедливості. Але що таке «соціальна справедливість»? Знову поставимо запитання: «З чийого погляду?». З погляду потерпілого? Винного? Родичів потерпілого? Родичів підсудного? Державного обвинувача? Захисника? Активістів громадських організацій? Зрозуміло, з погляду прихильників смертної кари її варто застосовувати. З позиції противників смертної кари вона сама є злочином, убивством державою і абсолютно неприпустима. А якщо винний та його жертва – представники різних національностей, різних віросповідань, протилежної статі, різних ідеологій? Чи не виявиться «соціальна справедливість» діаметрально протилежною? І як тоді має вирішити суд? І яке призначення покарання? Прийнято вважати, що справедливість є одним із базових понять людської культури. Однак у реальному житті воно часто застосовується досить перекручено, винятково для виправдання своєї протилежності – несправедливості.

За духом, чи хоча б термінологічно, принципом справедливого правосуддя пронизано кримінальні матеріальні та процесуальні законодавства всіх країн. Ще з часів римського права відомий такий юридичний вислів: «Справедливість полягає в розплаті кожного за його заслуги» («Justitia in suo cuique tribuendo cernitur»). Право на справедливий суд – це право особи, закріплене в ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, що гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи. Частково ці засади закріплено у вітчизняному законодавстві, у ст. 21 Кримінально-процесуального кодексу України,

за якої кожному гарантується право на справедливий розгляд справи.

Проте найстрашніші злочини відбуваються заради справедливості. Втім, і справедлива кара найчастіше викликає відчуття неадекватності та надмірності.

Люди вірять у власну правду, саме у власну. Так зручніше і вигідніше. Людський розум може виправдати і пояснити будь-що. Якими б страшними і нелюдськими були докази, наш гнучкий розум виправдає і їх.

У цьому контексті варто було б навести для прикладу декілька прізвищ відомих людей минулого. У кожній країні оцінка їхньої діяльності діаметрально протилежна. І якщо для одних – це людина, борець за свободу свого народу, герой, то для інших – жахливий злочинець. Суперечливі оцінки надають і деяким українським лідерам минулого (причому, починаючи із XVII століття). Однак конкретизувати приклади та прізвища немає сенсу. Суспільна напруга така висока, що навіть згадка про них може викликати обурення та агресію. Та й для ерудованого читача це не потрібно. Водночас періодичні заяви істориків і політиків Польщі, Ізраїлю та України нерідко порушують такі дискусії.

Тож звернімося до прикладів із художніх творів. У літературі та мистецтві виправдання власних вчинків, що перенесено з реального життя, знайшло численне художнє відображення. Вони не менш наочні, ніж справжні події.

Згадаймо хоча б фільм режисера Вуді Аллена «Ірраціональна людина» (англ.: «Irrational Man»). За сюжетом професор філософії Ейб Лукас бажає допомогти жінці, яка перебуває у скрутній сімейній ситуації через судовий процес щодо опіки над її дитиною. Головному герою спадає на думку ідея про те, що, аби допомогти

їй, необхідно вбити суддю, який веде справу, і вбиває його, вважаючи, що робить моральний вчинок.

У творчості французького письменника, лауреата Нобелівської премії з літератури Альберта Камю неодноразово поставав образ незвичайного «злочинця», який вчиняє вбивство «за сумлінням». У книзі «Бунтівна людина» на великому історичному матеріалі Альбер Камю дійшов висновку про неминучість переродження революції у тиранію, перетворення колишніх борців проти гноблення на значно жорстокіших гнобителів. На думку автора, це універсальний і фатальний закон історії, її абсурд. Протистояти йому може лише постійне бунтарство, опозиція владі, яка є неминучим насильством та несправедливістю. Таке протистояння допускає найжорсткіший опір і насильство вже щодо самої влади.

Згадані «вічні» питання сумірності злочину та покарання, істини і справедливості, каяття й відплати порушуються і в сучасній українській літературі, зокрема у романі Юрія Андруховича «Коханці юстиції». Окремі «квазідетективні» історії, поєднано проблемою вчинення злочину головними героями – представниками різних епох та різного соціального прошарку. На тлі широкого кола злочинів, починаючи від крадіжки, розбещення малолітніх, помсти, аж до вбивства, і «різношерстих» злочинців – артиста, бізнесмена, політичного вбивці та інших, постають звичайні люди або непересічні особистості, які потрапили у складні, часом трагічні життєві ситуації. Майже всіх злочинців наздогнали жорсткі покарання. І до чого тут справедливість, істина? Вдумливому читачу вдасться схопити цю ідею сумніву щодо легітимності, доречності, істинності, як «покарання», так і «вершителів» справедливості, що й утверджується в романі.

Ці приклади згадуємо зовсім невипадково. Художні твори мають беззаперечну користь для дослідника-кримінолога, допомагають наблизитися до розуміння сутності багатьох проблем. Такі кримінальні історії часто стають приводом для роздумів про соціальні обставини, які штовхають людину на злочини, а також можливістю показати, які складні «хімічні» процеси відбуваються в душах людей.

Навряд чи такі міркування характерні та актуальні для будь-якого правозастосовника (поліцейського, прокурора), у тому числі через об'єктивну професійну деформацію.

Завдяки художнім творам значна кількість людей може дійти глибокого розуміння психології людини. Важливо, що основне починається тоді, коли хтось береться відновлювати справедливість.

Будь-яке міркування про справедливість можна простежити, починаючи від добре відомого біблійного «око за око, зуб за зуб». Якщо в давнину це було швидше обмеження нестримної кревної помсти (щоб за вибитий зуб не вбивали всю сусідську родину), то нині це звучить принаймні жорстоко та безглуздо.

Протягом багатьох століть філософи розглядали справедливість як основний принцип, що становить основу ідеального суспільства, забезпечує співпрацю між людьми, і, найголовніше, виживання людства.

Поступово справедливість почали використовувати передусім на позначення мирних відносин між людьми, вирішення суперечок, громадського устрою, створеного внаслідок людської діяльності, що забезпечує найкращі умови існування максимальної кількості громадян. І в цьому своєму основному призначенні справедливість не завдає особливої шкоди. За всяку біду можна вимагати компенсацію. Водночас складно, а іноді неможливо, компенсувати горе, переляк, розпач, навіть якщо

обсипаємо постраждалого всіма благами – як із рогу достатку.

Справедливість – не суто юридична категорія, яка також несе помітний конкретно-історичний характер. Але найчастіше справедливість пов'язують із покаранням. Очевидно, важко підтримати покарання для відновлення справедливості. Це породжує нескінченне повторення зла, що його віддзеркалює. Виправлення будь-кого шляхом покарання, власне кажучи, неможливе. Хоч ідеться про покарання пустотливої дитини, підлітка-хулігана, недбайливого працівника чи невірного чоловіка. Це добре знають психологи і педагоги, але забувають та ігнорують юристи.

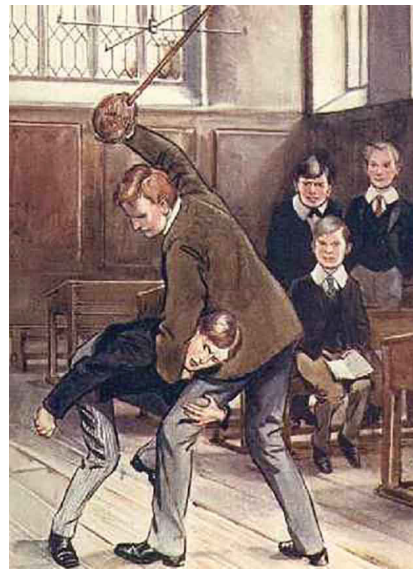

Здавна у школах та сім'ях у багатьох країнах світу застосовували тілесні покарання. Прибічники таких покарань для дітей стверджували, що вони забезпечують негайний послух, покараний у такий спосіб учень,

дитина швидко повертаються до навчання та порядку. Нині у більшості цивілізованих країн відмовилися від тілесних покарань дітей. Медичні, педіатричні чи психологічні організації виступають проти тілесних покарань у родинах та закладах освіти, не вбачаючи в них жодного освітнього ефекту, але вважаючи їх виключно отруйними відносинами. Шльопати дітей законодавчо заборонено у 44 країнах світу. Вважається, що це не педагогічно і навіть злочинно. І ось уже цілі покоління виростають, не знаючи, що таке прочуханка. І не сталося жодного лиха.

Ще раніше відмовилися від тілесних покарань військових. Адже це була звичайна практика в багатьох арміях світу. Шпіцру'тен (нім.: Spiess-піка, спис і Rute – батіг) – довгий, гнучкий і товстий прут із вербового чагарника, пізніше штатний металевий шомпол до вогнепальної зброї, застосовували для тілесних покарань (покарання шпіцрутенами) у XVII–XIX століттях. В англійських збройних силах широко використовували покарання «прогін крізь стрій» (англ.: gantlet). Того, хто завинив, гнали ударами палиць крізь подвійний стрій солдатів або матросів. У минулому таке саме покарання існувало в багатьох арміях світу. З його скасуванням також нічого страшного не сталося. Можливо, взагалі принцип справедливості у покаранні не працює. І ніколи не працював. Караючи, ми ніби стискаємо пружину зла. І ця пружина рано чи пізно відскочить назад.

Правосуддя має зменшити оперування поняттями справедливості. Успішне сучасне суспільство засновано на раціональності. Справедливість завжди є тим, на підставі чого розв'язують хрестові походи, війни. Слова «справедливість» треба боятися. Чуєш «справедливість» – чекай на лихо. Вказівка в Євангелії «не суди і не судимий будеш» саме застерігає від спроб відновлювати справедливість.

16. ПОКАРАННЯ ЯК (НІБИТО) ЗАСІБ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Кримінальний кодекс більшості країн, у тому числі й України, стисло визначає покарання як міру державного примусу, що застосовує суд від імені держави до особи, визнаної винною у скоєнні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого.

Залишимо чистоту ухвали для експертів кримінального права. Для кримінолога, безсумнівно, важливіше зрозуміти, яку мету переслідує покарання, якою мірою воно є доцільним і продуктивним, чи впливає на запобігання злочинам окремих людей та злочинності в цілому.

Мета покарання – це кінцеві результати, до яких прагне держава, встановлюючи кримінальну відповідальність, засуджуючи винного за скоєний злочин і застосовуючи будь-який вид покарання. Кримінальний закон визначає, що досягається і реалізується цей захід державного впливу з метою покарання засудженого (позбавлення або обмеження його прав і свобод), виправлення, а також запобігання скоєнню злочинів, у тому числі й іншими особами.

Кару щодо засудженого здійснюють завжди, коли застосовують покарання, прагнучи того, щоб вона відповідала принципу справедливості. Безвихідь для реалізації

цього принципу очевидна, її докладно обґрунтовано у попередніх розділах. Три інших вияви мети покарання є бажаними, але досягаються, за загальним визнанням, не завжди.

Фактично основна мета покарання завжди передбачала помсту людині і її покарання. Так було завжди і повсюдно. Покарання, протягом тисячоліть призначене виконувати функцію стримування, зменшення злочинності, виявилося абсолютно неефективним і не вирішувало потрібних завдань.

Погляд в історію застосування покарання засвідчує, що за весь час існування людства ніякі найжорстокіші покарання, зокрема кваліфікована страта – четвертування, спалення живцем, заливання розпеченого свинцю в горло тощо, не «ліквідували» злочинність у цілому або якийсь її вид. Ще в Давній Греції злочинець зазвичай розплачувався за порушення закону своїм життям. Досі люди, обговорюючи надто суворе покарання для когось, говорять про «драконівські заходи» – жорстке зведення перших писаних законів, яке вигадав давньогрецький політик Дракон (або Драконт, грец. Δράκων) для Афінської республіки в 621 році до н. е.

За крадіжку, наприклад, пари овець чи навіть трохи овочів у сусіда, засуджували до страти. Майже за будь-яке порушення закону за цими правилами людину треба було вбити. Сам Дракон пояснював, що найменша провина заслуговує на таке покарання, а для серйозного він просто не зміг придумати більшого.

Однак доказом неефективності покарання є численні випадки скоєння злочину повторно особами, які вже відбули покарання за скоєний злочин, а також наявність рецидивної злочинності, яка є відносно постійною для кожної країни.

Динаміка, рівень і структура злочинності фактично не залежала від ефективності роботи кримінальної юстиції, призначення покарання. Крива злочинності, принаймні за останнє століття, рухалася то вгору, то вниз майже в усіх країнах світу, засвідчуючи явні паралелі. Усе це відбувалося незалежно від ефективності чи неефективності роботи правоохоронців та суворості призначення покарання. Одночасно основні принципи покарання, зокрема і її невідворотність, перетворилися на ілюзію.

Насправді, вибудована нині система покарання не є доцільною. Однак можливо, що для вирішення поставленого завдання з реалізації мети покарання варто керуватися все-таки принципами практичності та будь-якими іншими, максимально віддаленими від етики, поняттями.

Наприклад, позбавлення волі злочинця, який вкрав значну суму грошей або своїми діями призвів до значних матеріальних збитків, отримав хабар у сумі 500 доларів США, прийнято вважати справедливим. Але утримання такої особи обійдеться державі в декілька разів більше (за рахунок грошей усього суспільства, платників податків). Рідні засудженого відчуватимуть образу, нестимуть матеріальні витрати. Після звільнення ця особа, швидше за все, вийде на волю зі сформованими рисами злочинця, втративши більш-менш соціальні зв'язки, трудові навички. Також, безсумнівно, помітно погіршиться її здоров'я і втратяться роки життя, знизиться рівень матеріального становища, що призведе до образи, непорозумінь, конфліктів, агресії.

Отже, те, що проголошується кримінально-правовим законодавством як справедливість, досягнення мети покарання, явно суперечить доцільності,

яка представляється як розумний спосіб розв'язання проблеми.

Тож державі варто створювати такі умови, за яких злочин був би мало можливим. У різних сферах життя зробити це реально, особливо у сфері дорожньо-транспортних правопорушень, щодо корупційних злочинів. В Україні десять років тому запровадили систему незалежного зовнішнього оцінювання випускників шкіл, яку почали використовувати для вступу до ЗВО. І проблему хабарів під час вступу до університетів мінімізовано. Ліквідували обов'язковий технічний огляд для автомототранспорту, з погляду безпеки руху мало що погіршилося, і корупції щодо цього в органах МВС стало набагато менше.

Розумніше сконцентруватися не на покаранні зла і виправленні злочинця, а на тому, щоб захиститися від нього, позбутися його наслідків. Наш пошук справедливості та принципи покарання посилюють несправедливість і злочинність.

Якщо злочин необережний – ці тези лише посилюються, а «виправляти» взагалі нема кого. Адже частка необережних злочинів у структурі злочинності досить висока. Щороку тисячі людей засуджують у країні за дорожньо-транспортні злочини і їхній рівень в Україні є одним із найвищих у Європі.

Якщо злочин скоєно навмисно, то винний може сам «виправитися», зважаючи на усвідомлення неправильності діяння, каяття, чи під впливом близьких, рідних, товаришів. Або – «не виправитися». Якщо покарання визначено у вигляді смертної кари, то про виправлення взагалі не йдеться. Якщо покарання у вигляді позбавлення волі, то за таких умов, що існують нині в Україні та багатьох інших країнах світу,

сподіватися на якесь можливе перевиховання і виправлення малоймовірно.

Спробуємо розібратися. Для цього спершу відповімо на запитання: «Чому в'язниця?». Спочатку це здається очевидним. Ми маємо в'язниці, бо маємо кримінал. Ми маємо в'язниці ще й тому, що хочемо зупинити або хоча б зменшити злочинність. Але, як показують теоретичні дослідження та й сама реальність, це не так просто. Існує незрозумілий зв'язок між в'язницею та злочинністю. В'язниці якось пов'язані зі злочинністю, але неясно, як вони взаємодіють. Запитання «Чому в'язниця?» стає ще гострішим, коли ми вдаємося до подробиць. Значна кількість емпіричних досліджень засвідчує високий рівень рецидивів зі стандартних в'язниць, попри спроби реабілітації. Тож місця ув'язнення – це загальне фіаско. Чому ж тоді ми продовжуємо йти саме цим шляхом? [1]

Україна, як і більшість країн пострадянського простору, на відміну від європейських держав, належить до групи країн із репресивною кримінальною політикою. Оцінити всі наслідки ситуації, за якої така значна частка громадян перебуває в ув'язненні, вкрай важко і фундаментальних досліджень у нашій країні не проводили.

Швидше за все, читач цієї книги навряд чи відбував покарання в місцях позбавлення волі, а про умови утримання, в кращому разі, ознайомлений зі спілкування з ув'язненими під варту, надаючи правову допомогу як адвокат або слідчий, який розслідував кримінальне провадження, а то й просто з художніх творів. У такому разі знання про умови утримання будуть поверховими, навряд чи людина перейметься всією глибиною

[1] Why prison? / Edited by David Scott. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press; 2013, p. 17.

цієї проблеми. Однак і в цьому випадку абсолютно зрозуміло, що умови у слідчих ізоляторах, де утримуються особи, чию вину ще не доведено в суді, нескінченно принижують людську гідність. Середньостатистичний слідчий ізолятор в Україні – це переповнені камери, нестача денного світла та свіжого повітря, вогкість, холод, необгороджений туалет. Проте практика така, що, з урахуванням досудового слідства та судового розгляду, перебування у згаданих умовах може тривати роками. Тривале перебування в ізоляції призводить до незворотних змін психіки і, зрозуміло, зовсім не на краще.

Універсальна особливість тюремного ув'язнення – це те, як воно висмикує людей із повсякденного життя і поміщає їх у незвичне середовище, відірване від їхнього повсякденного режиму, що підпорядковується іншим навантаженням і вимогам.

В'язниця – це перевернутий світ, одностатеве середовище з дивною для більшості людей «класовою» структурою. Її населення відображає нерівність і несправедливість загалом, а відносини із зовнішнім світом опосередковані цензорами та обмеженнями. Конструктивні людські реакції і поведінка стають складнішими. Ізоляція та суворий режим нав'язують безліч принижень і безглуздостей. Причому тим, хто позбавлений волі, і тим, хто їх охороняє.

У зв'язку з цим доречно згадати про одне цікаве дослідження американського соціального психолога Філіпа Зімбардо, проведене в 1971 році і відоме як Стенфордський тюремний експеримент. Дослідження було замовлено державним відомством США з метою пояснення наявних конфліктів, зокрема, у виправних установах.

Події, що відбулися, стали такими драматичними і водночас цікавими, що пізніше, у 2015 році, на їх основі

було створено художній фільм (англ.: «The Stanford Prison Experiment») режисером Кайлом Патріком Альвареза. Сюжет фільму дублює реальні події про те, як психолог американського університету Зімбардо проводить експеримент з перевіркою гіпотези про залежність особистих якостей ув'язнених і охоронців та причини жорстокої поведінки у в'язницях.

Для експерименту було обрано двадцять чотири студенти-добровольці із 70 претендентів, яких визнали здоровими та психологічно стійкими. За участь передбачалася оплата.

Учасників експерименту долучили до двотижневій симуляції в'язниці, влаштованої у підвалі факультету психології, та, за випадковим жеребом, виконувати роль ув'язнених чи наглядачів. Ув'язнені, як і наглядачі, швидко пристосувалися до своїх ролей. Попри очікування, постали по-справжньому небезпечні ситуації.

Студенти, які отримали роль наглядачів, почали швидко зловживати своїм становищем, виявляти надмірну жорсткість та агресію. У кожному третьому наглядачі виявилися садистські нахили.

«Керуючий в'язницею» Зімбардо створив для учасників певні специфічні умови, які мали сприяти знеособленню ув'язнених та втраті почуття реальності.

Охоронцям видали кийки та уніформу, дзеркальні сонцезахисні окуляри, за якими не було видно очей. На відміну від ув'язнених, вони мали працювати позмінно та повертатися додому у вихідні. Згодом багато серед них добровільно брали участь у неоплачених понаднормових чергуваннях. Коли вони виконували роль наглядачів, їх зобов'язали здійснювати у довільному режимі обхід в'язниці. Без застосування фізичного насильства, їм ставили завдання викликати у в'язнів почуття туги,

страху, відчуття свавілля, того, що їхнє життя повністю контролюється охоронною системою і вони не мають ніякого особистого простору.

До ув'язнених застосовували повну процедуру поліцейського огляду, зокрема зняття відбитків пальців, фотографування та зачитування прав. Перед умовним ув'язненням їх оглянули, наказали роздягнутися догола, «очистили від вошей» та надали ідентифікаційні номери.

Ув'язнені мали одягатися лише у спеціальні халати, без спідньої білизни, та гумові шльопанці. Це, за задумом організаторів, змусило б їх прийняти «незвичну поставу тіла», і вони відчували б дискомфорт, що допомагало їх дезорієнтувати. Замість імен їх називали лише за номерами. Ці номери було пришито до їхньої уніформи. До того ж кожен із них носив на нозі невеликий ланцюжок, як постійне нагадування про свій статус ув'язненого. Зрештою, вони були морально травмовані.

Експеримент швидко вийшов із-під контролю. Охоронці застосовували садистські методи та образи щодо ув'язнених і згодом у багатьох із них спостерігався сильний емоційний розлад.

Уже другого дня спалахнув бунт. Охоронці добровільно вийшли на понаднормову роботу і без втручання дослідників почали придушувати заколот, використовуючи проти ув'язнених вогнегасники. Після цього інциденту охоронці намагалися посварити ув'язнених і нацьковувати їх одне на одного, помістивши їх у «гарний» і «поганий» корпуси, змушували ув'язнених думати, що серед них є «інформатори». Ці заходи мали сильний ефект і надалі значних обурень не спостерігалося. Згідно з консультаціями колишнього ув'язненого для організатора експерименту Зімбардо, така тактика подібна до використовуваної у справжніх американських в'язницях.

Дії щодо ув'язнених, задумані для того, щоб допомогти їм звикнути до ідентифікаційних номерів, перетворилися на випробування. Право помитися стало привілеєм, який могли відмінити, що й робили. Із «поганої» камери прибрали матраци і ув'язненим довелося спати на відкритій бетонній підлозі.

Під час експерименту кілька охоронців перетворилися на агресивних деспотів, особливо вночі, коли їм здавалося, що відеокамери вимкнено. Експериментатори стверджували, що приблизно кожен третій охоронець виявляв справжні садистські схильності. Багато охоронців засмутилося, коли експеримент було перервано.

Згодом ув'язненим запропонували «під слово» вийти з в'язниці, якщо вони відмовляться від оплати; більшість прийняла цю пропозицію. Але ув'язненим потім відмовили і ніхто не залишив експерименту. В одного з учасників виявили висипання по всьому тілу, коли він дізнався, що в його проханні про вихід «під слово честі» було відмовлено. Сплутане мислення та сльози відчаю стали звичайними почуттями в ув'язнених. Двоє з них зазнали такого сильного шоку, що їх вивели з експерименту і замінили.

Один із ув'язнених, що став на заміну, № 416, жахнувся від поводження охоронців і оголосив голодування. Його на три години замкнули в тісній коморі для одиночного ув'язнення. У цей час охоронці змушували його тримати в руках сосиски, які він відмовлявся їсти. Інші ув'язнені бачили в ньому хулігана. Щоб зіграти на цих почуттях, охоронці запропонували іншим ув'язненим вибір: або вони відмовляться від ковдр, або № 416 проведе в одиночному ув'язненні всю ніч. В'язні вважали за краще спати під ковдрами. Пізніше Зімбардо втрутився та випустив № 416.

З етичних міркувань експеримент було закінчено раніше. Результати дослідження було використано для того, щоб продемонструвати сприйнятливість і покірність людей, та наявність ідеології, що виправдовує їхні вчинки, підтриманої суспільством і державою. Також експеримент здійснили як ілюстрацію впливу влади авторитетів.

Інакше кажучи, ситуація впливає на поведінку людини більше за внутрішні особливості особистості. І це характерно як для засуджених, так і для працівників пенітенціарної системи.

Сучасна західна кримінологічна наука засвідчує, що жодного виправного ефекту пенітенціарні установи, за рідкісним винятком, не надають. Навпаки, саме перший досвід позбавлення волі стає початком багатьох «кримінальних кар'єр». Люди в умовах ув'язнення втрачають соціальні зв'язки, трудові навички, зрештою, здоров'я. Водночас набувають ярликів «судимого», «кримінальника», що обмежують життєві можливості після звільнення.

До того ж у сучасних умовах всеохопного Інтернету та мобільних гаджетів виявляється, що можна вчиняти грандіозні злочини, навіть не виходячи з камери, за допомогою найпростіших засобів мобільного зв'язку, які завжди мають ув'язнені.

І для цього не потрібно формувати та аналізувати особливу статистику. Адже досить значна кількість випадків заволодіння коштами з банківських карток шляхом шахрайства відбувається саме за участю осіб та їхніх мобільних телефонів зі слідчих ізоляторів. Із такими телефонними дзвінками з місць позбавлення волі зіткнулося населення багатьох країн. І тепер навіть підліток, розуміючи, що його намагаються обдурити,

розповідаючи про «мільйонний виграш» або з проханням повідомити дані банківської картки, весело відповідає: «Вечір у хату, арештанти!» («Всім привіт!»).

Про згубний, і аж ніяк не виправний, вплив позбавлення волі на психіку та моральність ув'язнених відомо давно. У в'язницях практикується насильство, досить часто не враховане в кримінальній статистиці, як частина покарання. Інтеграція у суспільство звільнених осіб фактично утруднена наявністю кримінального минулого, що реєструється. Система покарання ніби дбає про те, щоб злочинці не полишали свої лави.

Проблема нелюдських умов у місцях позбавлення волі є характерною для багатьох країн. В'язниця в Сальвадорі вважається однією з найнебезпечніших в'язниць світу. У тюремних клітках зазвичай тримають понад 30 осіб. Спати ніде, тож ув'язнені знімають із себе одяг і роблять із нього гамаки. Громадянську в'язницю на Гаїті постійно переповнено. Це одна з найбрудніших в'язниць. У 2016 році звідси під час заворушень втекло 174 в'язні. А у в'язниці Маула в Лілонгві (Малаві) у 2015 році в одну камеру, розраховану на 60 осіб, помістили 200. Один туалет призначався на 120 осіб, одна раковина – на 900! У в'язниці Евін, Тегеран, часто не годують взагалі або дають зовсім трохи їжі. Медичної допомоги просто не існує. В'язниця міста Кесон-Сіті у Філіппінах є моторошним видовищем. Ув'язнені змушені боротися за кожен сантиметр вільного простору, воду та їжу. Тут сплять на цементній підлозі по черзі та роблять гамаки з одягу. Виправний заклад, розташований у Бангкоку, відомий як «Бангкок Хілтон» завдяки демонстрації австралійського серіалу, в якому одну з головних ролей виконала Ніколь Кідман. У «Бангкок Хілтон» практикуються

тортури, а засуджених (по 25 осіб і більше) утримують у невеличких камерах, розміром шість на чотири метри. Годують злочинців один раз на день, а решту їжі їм доводиться купувати за гроші, які дають родичі чи друзі. Через переповненість камер, відсутність нормальних санітарно-гігієнічних умов і поганого харчування у в'язниці часто виникають спалахи холери, дифтерії, малярії та інших захворювань.

У більшості країн немає даних офіційних досліджень щодо поширеності сексуального насильства та побиття у в'язницях, і лише небагато ув'язнених повідомляють про те, що вони піддавалися сексуальним наругам та іншим формам насильства.

Проте відсутність офіційної інформації про такі злочини не означає, що в'язниці безпечні. Навпаки, колишні в'язні, працівники в'язниць і правозахисники в усьому світі засвідчують, що більшість жертв

сексуального та іншого насильства приховують подібні факти через почуття сорому, побоювання відплати, а іноді просто тому, що не вірять, що їм може бути надано допомогу.

Безперечно, серйозна проблема для людей, які перебувають у в'язниці – особиста безпека і безпека в цілому. Насильство, бунти та зловживання владою – досить поширене явище. У США, де найбільша кількість ув'язнених по відношенню до чисельності населення, відбувають термін понад два мільйони осіб у в'язницях на федеральному та місцевому рівнях. Структурний підрозділ ООН (United Nations Office on Drugs and Crime) наголошує, що, наприклад, у Сполучених Штатах Америки показники фізичного насильства для ув'язнених-чоловіків більш як у 18 разів перевищують еквівалентні показники для чоловіків серед загального населення, а для жінок – більш як у 27 разів. Масштаби сексуального насильства у в'язниці важко оцінити через стигму, пов'язану зі зґвалтуванням та сексуальним насильством. Було досліджено моделі сексуальної віктимізації, про які повідомили в'язні, серед яких чоловіки – 6 974 та жінки – 564. Виявлено: 4% ув'язнених-чоловіків та 22% ув'язнених-жінок засвідчили, що протягом попередніх шести місяців вони зазнавали сексуального насильства ув'язнених. До того ж приблизно 7% ув'язнених-чоловіків та 8% ув'язнених-жінок повідомили принаймні про один тип сексуальної віктимізації співробітниками в'язниць. Надзвичайно складно оцінити статистику щодо інших країн.

Попри абсолютну заборону тортур, відповідно до міжнародного права, було виявлено, що це практикується, приблизно, в 130 країнах, а дуже поширене і

систематично використовується у 80–100 країнах. Іншими виявами насильства у в'язниці є самогубство, спроба самогубства та заподіяння собі шкоди, що переважно відбувається у в'язниці набагато частіше, ніж у вільному суспільстві в багатьох країнах (ВООЗ, 2007), часто відображаючи особливу вразливість та проблеми з психічним здоров'ям багатьох ув'язнених; і все це може посилюватися тяготами та наслідками тюремного життя.[1]

Багато в'язниць мають можливість запобігати насильству шляхом вживання загальних запобіжних заходів для захисту своїх в'язнів. Наприклад, шляхом територіального поділу потенційних жертв та їхніх імовірних ґвалтівників. Те, що це не робиться, засвідчує, що система, зокрема, зацікавлена у продовженні такої практики як залякування – додаткового покарання, не передбаченого законом. Те, що сором'язливо замовчує і від чого відхрещується сучасна «гуманістично орієнтована» модель пенітенціарної системи, зазвичай доповнюється з лишком реаліями життя в місцях ув'язнення. Насильство як у фізичній, так і, особливо в наш час, у морально-психологічній формі, дуже поширене в багатьох країнах світу.

Нерідко насильство в слідчих ізоляторах «виправляє» недоліки у процесуальних формах ведення справи, а також «допомагає» слідству досягти бажаного результату щодо збору інформації або покарання тих, чию провину в судових умовах буде важко довести (розміщення у так звані пресхати, штрафні ізолятори).

[1] Див.: https://www.unodc.org/e4j/en/crime-prevention-criminal-justice/module-6/key-issues/2--current-trends--key-challenges-and-human-rights.html

Існують випадки взяття під варту з метою «віджимання» бізнесу. Принаймні у період 2012–2014 років в Україні такі випадки добре відомі і вони непоодинокі. Умови звільнення досить прості – підписати потрібні документи про передачу бізнесу і вихід на волю гарантовано. Наприклад, фігуранта, взятого під варту за «економічний» злочин, якого змушували «переписати бізнес», тримали з невеликими перервами майже шість місяців у штрафному ізоляторі. І це з трьох років арешту у в'язниці з кримінального провадження, яке згодом було припинено через відсутність складу злочину.

Більшість людей добре обізнана про існування насильства у різних типах в'язниць. Тюремне насильство досить часто висвітлюється, смакується в кінопродукції. Наприклад, в американському кінопрокаті, отже, і в усьому світі: від гангстерських фільмів до кінокомедій.

І це зовсім не випадково, адже система судочинства має постійно підтримувати у суспільстві свій імідж суворого сторожа, здатного жорстоко покарати. Це її докази власної значущості і, найголовніше, незамінності. Певною мірою у розумінні прихильників цієї системи такий жахливий вияв є ефективним способом профілактики самих правопорушень.

Однак, розглядаючи негатив системи покарання у місцях позбавлення волі, маємо додати суто практичні моменти. Окрім гуманістичного виміру ситуації – страждань сотень тисяч людей (в'язнів та членів їхніх сімей), фактичне стимулювання кримінальної субкультури, існує економічний вимір: витрати на утримання, охорону, лікування та переміщення ув'язнених, а також на персонал систем виконання покарань. В'язниці та

колонії виснуть важким тягарем на плечах платників податків. У Міністерстві юстиції України констатують, що до кінця 2020 року на утримання одного в'язня держава витрачала понад 10 тисяч гривень у місяць.[1]

І це лише прямі витрати. Додайте сюди загальні витрати на фінансування апарату пенітенціарної системи тощо. У сфері кримінальної політики, правоохоронної діяльності, а особливо в системі покарання, плани та пропозиції влади не може бути реалізовано без оцінювання витрат, отримуваних переваг та можливих альтернатив.

[1] https://www.radiosvoboda.org/a/news-dovichnyky-maliuska-utrymannia-minyust/30924500.html

17. ЯК У НИХ І ЯК У НАС: ДОСВІД СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

На противагу більшості держав, у в'язницях Скандинавських країн (Фінляндії, Норвегії, Швеції) намагаються застосовувати нерепресивні методи ресоціалізації, реадаптації, корекції. У цій ситуації дуже корисним міг би стати досвід цих країн, які радикально змінили свою кримінальну політику і відповідно чисельність ув'язнених.

Ще в середині XX століття Фінляндію називали «країною в'язниць». Кількість ув'язнених на сто тисяч населення становила понад 200 осіб, багаторазово перевищуючи це значення в інших Скандинавських країнах. У 1960–1970-х роках Фінляндія лідирувала за цим показником у Західній Європі.

Однак до кінця XX століття ця країна опинилася на одному з останніх місць у Європі за кількістю ув'язнених. Нині лише в таких дуже невеликих європейських країнах, як Андорра, Ісландія та Ліхтенштейн, ув'язнених менше, ніж у Фінляндії. До 1 січня 2013 року частка ув'язнених у складі населення у Фінляндії становила 58 осіб на сто тисяч мешканців. Таке значне – більш як триразове – скорочення чисельності ув'язнених у Фінляндії виявилося

результатом певних послідовних реформ (понад двадцять п'ять реформ із середини 1960-х років).

Наголосимо: значущу роль в актуалізації проблеми неадекватно високої чисельності ув'язнених відіграла кримінологічна спільнота Фінляндії. Кримінологи були першими, хто помітив та актуалізував питання неадекватності кримінальної політики, характерної для Фінляндії середини минулого століття. Один із чинників змін полягав у тому, що інші Скандинавські країни, які відрізнялися набагато м'якшою кримінальною політикою, виступали в цей період свого роду «референтними суспільствами».

Фінляндія прагнула стати членом скандинавської сім'ї і демонстровані кримінологами відмінності між ув'язненими Фінляндії, з одного боку, і Швеції, Норвегії та Данії, з другого, привертали увагу фінських законодавців та уряду.

Зміни почалося з усвідомлення та бажання протистояти цьому виклику. У масовій свідомості фінів сформувалася стійка впевненість, що значна кількість ув'язнених становить серйозну соціальну проблему. Фінський кримінолог П. Торнудда підтверджував цю думку, вважаючи основою необхідних змін усвідомлення, що «висока проти інших країн частка ув'язнених у складі населення Фінляндії є ганьбою; можна значно зменшити кількість вироків до позбавлення волі та скоротити їх терміни без погіршення стану справ зі злочинністю».[1] До вчених дослухалися.

Починаючи з 1960-х років, фіни істотно пом'якшили своє кримінальне законодавство, декриміналізували певні діяння, змінили структуру кримінальних санкцій, значно збільшили частку штрафів і умовного

[1] Törnudd, Patrik. Fifteen Years of Decreasing Prisoner Rates in Finland. Helsinki: National Research Institute of Legal Policy, 1993.

позбавлення волі, скоротили тривалість тюремних термінів, запровадили та поширили таку альтернативу для Фінляндії, як громадські роботи.

Певну роль відіграли амністії, істотне пом'якшення покарань за крадіжку, керування автомобілем у нетверезому стані та інші види злочинів, а також покарань неповнолітніх правопорушників.

Вироком до штрафу нині завершується 60% випадків розгляду правопорушень у фінських судах. При цьому основу системи штрафоднів становить ідея диференціації суми штрафу, залежно від рівня доходу правопорушника. Відповідно до цієї системи, число штрафоднів визначається з огляду на тяжкість скоєного діяння, тоді як розмір кожного окремого штрафодня визначається з урахуванням доходу правопорушника. Тож, якщо за вчинення магазинної крадіжки буде притягнуто до відповідальності безробітного, то суддя може призначити йому покарання у вигляді 20 штрафоднів по п'ять євро кожен, тобто загалом 100 євро, а якщо в магазинній крадіжці викриють людину із щомісячним доходом у кілька тисяч євро, то число штрафоднів буде тим самим – 20, але розмір кожного штрафодня буде вже 50 євро (всього 1000 євро). Число вироків до умовного позбавлення волі у Фінляндії впродовж 1950–1990-х років зросло з 3 до 18 тисяч, тоді як загальна кількість судових рішень про ув'язнення, як умовне, так і реальне, залишилася майже незмінною. У відносному вираженні частка умовного ув'язнення збільшилася у цей період з 30% до 70% всіх вироків до позбавлення волі.[1]

[1] Lappi-Seppälä, Tapio. Controlling Prisoner Rates: Experiences from Finland. *UNAFEI Resource Material Series*. No. 74. 2008. P. 3–19.

Нині фінські суди виносять рішення про реальне позбавлення волі лише у 12% випадків. З 1989 року 99% ув'язнених звільняються умовно-достроково після половини або двох третин терміну, зокрема неповнолітні ув'язнені – після третини чи половини терміну. При цьому мінімальний термін ув'язнення, який необхідно відбути для того, щоб звільнитися умовно-достроково, становить 14 днів.

Тривалість тюремних термінів у Фінляндії нині можна аналізувати за такими даними: із 3 728 осіб, які звільнилися з фінських в'язниць у 2012 році, 15% провели у в'язниці до одного місяця, 20% – від місяця до двох, 9% – від двох місяців до трьох, 14% – від трьох місяців до шести, 17% – від шести місяців до року, 15% – від року до двох років, 7% – від двох років до трьох, 2% – понад чотири роки.

Одним із основних кримінологічних результатів є те, що пом'якшення кримінального законодавства і нова практика винесення покарань у Фінляндії не вплинули на рівень злочинності і водночас не призвели до її збільшення.

Скандинавські країни дуже схожі між собою в економічних, соціальних та культурних аспектах, тому наявна унікальна можливість для порівнянь. Як зазначає фінський кримінолог Тапіо Лаппі-Сеппала (Tapio Lappi-Seppälä), абсолютно різні тенденції щодо зміни числа ув'язнених у цих країнах в другій половині XX ст. анітрохи не порушили симетрію в динаміці рівня злочинності, що доводить відсутність зв'язку між цими змінними.[1]

До цього варто додати, що навіть при застосуванні реального терміну покарання умови утримання

[1] Lappi-Seppälä, Tapio. Controlling Prisoner Rates: Experiences from Finland. *UNAFEI Resource Material Series*. No. 74. 2008. P. 3–19.

кардинально відрізняються від наявних в Україні. Згадаймо, в'язницю острова Бастой у Норвегії вважають найкомфортнішою в'язницею на планеті. Там є багато чого: пляжні зони, футбольне поле, гарні краєвиди, ліс, сільськогосподарські угіддя, магазини, бібліотека, церква, школа.

Охоронці не носять зброї, а умови життя мало чим відрізняються від того, що людина може отримати на волі. Дехто вважає, що ув'язненим, серед яких ґвалтівники та вбивці, такі привілеї надавати не варто. Однак примітно, що у Норвегії найнижчий відсоток повторно скоєних злочинів.

Заслуговує на увагу факт доступної можливості для скандинавських учених проводити дослідження в цій сфері. Зазначимо, що дослідники зазвичай не мають ніяких труднощів щодо отримання дозволу відвідування фінських в'язниць. Співробітники під час візитів не обмежують ознайомлення з в'язницею, заборони стосується лише її окремих частин, переважно дозволяють користуватися цифровою фотокамерою за умови, що її не наводитимуть на ув'язнених. Привертає увагу відсутність неперебірних бар'єрів щодо контактування з місцевими спільнотами. У тюремній спортивній залі, яка є найбільшою в окрузі, періодично проводять свої спортивні заходи місцеві жителі.

Зрозуміло, що механічне копіювання навіть найпозитивнішого досвіду скандинавських країн, у разі перенесення фінського досвіду скорочення числа ув'язнених до інших країн, зокрема в Україну, не однозначне, та й не завжди можливе.

Такі країни, як Норвегія, Швеція, Фінляндія, Нідерланди відрізняються від України типом політичної культури, рівнем страху людей перед злочинністю та їхнім

внутрішнім неприйняттям протиправних діянь, ступенем міжособистісної та інституційної довіри, соціальною політикою, ситуацією із соціально-матеріальною нерівністю (справедливим розподілом), частотою та характером повідомлень ЗМІ про злочинність. Адже, з погляду кримінологів, саме ці фактори визначають кримінальну політику.

Водночас досвід, насамперед Скандинавських та інших Північноєвропейських країн, засвідчує моменти, які варто враховувати під час обговорення та планування реформ кримінального законодавства в Україні. Зокрема, можливість радикального скорочення числа ув'язнених. Статистика у цих країнах переконливо доводить, що ступінь суворості кримінальної політики та рівень злочинності не пов'язані між собою.

У Нідерландах лише впродовж 2013–2015 років було ліквідовано 24 установи для відбуття покарання в умовах позбавлення волі. Тенденція до ліквідації в'язниць узгоджувалася із неухильним зниженням злочинності в цій країні, починаючи з 2004 року. Проблема порожніх камер стала такою нагальною, що у 2016 році Нідерланди навіть імпортували 240 ув'язнених з інших країн, щоб заповнити в'язниці.

Експерти виокремлюють декілька причин того, що в Нідерландах такий низький рівень злочинності, а саме: ліберальні закони щодо наркотиків, акцент на реабілітації, а не покаранні та застосування електронних браслетів для засуджених, які дозволяли б їм продовжувати роботу на волі. У 2008 році було опубліковано результати дослідження, що засвідчили результативність системи електронних браслетів, зокрема зниження рецидивів на 50% порівняно з традиційними видами покарання позбавлення волі. Замість того, аби «чахнути» в камері

за гроші платників податків, злочинцю надають можливість приносити користь суспільству.

Усе це спричинило неймовірно низькі показники ув'язнення: у країні з населенням 17 млн у місцях позбавлення волі, в'язницях перебуває 11 600 осіб. Це 69 ув'язнених на 100 тисяч населення.[1]

Істотна лібералізація кримінального законодавства у згаданих Північноєвропейських державах ніяк не вплинула на рівень злочинності в них. Це означає, що послідовне пом'якшення кримінального законодавства не спричинить зростання злочинності у нашій країні.

Досвід різних країн, зокрема Фінляндії, вказує на необхідність розгляду та реформування кримінального законодавства в контексті соціальної політики у цілому. Кримінологи, які аналізують чинники успішності реформ у Фінляндії, наголошують, що основу змін становить переосмислення цілей та засобів кримінальної політики, які стали узгоджуватися з політикою соціальною.

Фінські кримінологи у своїх працях часто згадують гасла: «Найкращою кримінальною політикою є хороша соціальна політика»; «Заходи проти соціальної маргіналізації та нерівності є також заходами проти злочинності… Контроль за злочинністю та кримінальна політика – це питання забезпечення соціальної справедливості, а не лише питання контролю над небезпечними індивідами».[2]

Наголошується, що для суспільства буде ефективнішим, якщо вкладати більше грошей у школи, соціальну роботу та підтримку сімей, ніж у в'язниці. Вивчення

[1] Dutch prisons are closing because the country is so safe. https://www.businessinsider.com/dutch-prisons-are-closing-2016-3

[2] Lappi-Seppälä, Tapio. Controlling Prisoner Rates: Experiences from Finland. *UNAFEI Resource Material Series*. No. 74. 2008. pp. 3–19.

фінських реформ висвітлює також значення медіакультури, її вплив на рівень страху людей перед злочинністю та ставлення до правопорушників.

У Фінляндії, як країні з високими показниками населення, що читає, переважає якісна, а не таблоїдна преса. Злочинність ніколи не була провідною темою у фінських ЗМІ, на відміну, скажімо, від українських, британських, або до того ж американських. Рідкісні повідомлення про злочинність зазвичай досить стримані. При цьому в повідомленнях про окремі злочини наводять дані щодо ситуації зі злочинністю у цілому і прагнуть подати соціальний контекст того, що сталося. Усе це, на думку кримінологів, впливає на установки людей щодо злочинності та правопорушників.[1]

Осмислення досвіду згаданих європейських країн, як, власне, і всього історичного досвіду людства щодо застосування покарання, уможливлює висновок про те, що неефективним є ні загальне попередження (люди вчиняли, вчиняють і будуть здійснювати те, що називається «злочинами»), ні спеціальне попередження (що засвідчує відносно постійна або часткова рецидивна злочинність, яка зростає).

Отже, покарання не виконує жодної з покладених на нього функцій, а система кримінального права та юстиції, що функціонує у сучасних умовах, взагалі не здатна реалізувати проголошені завдання. Це засвідчує кризу кримінальної юстиції багатьох країн.

Звісно, криміналізація деяких діянь, як і визначення адміністративних деліктів, і як наслідок, можливі покарання за їх вчинення, має, хай і не абсолютний, але

[1] Lappi-Seppälä, Tapio. Controlling Prisoner Rates: Experiences from Finland. *UNAFEI Resource Material Series*. No. 74. 2008. pp. 3–19.

все ж таки стримувальний характер (загальне попередження). Нині відмовитися від наявних принципів кримінального права в системі покарання за небезпечні, злочинні діяння суспільство поки що не готове.

Однак на нинішньому етапі ми маємо хоча б окреслити цю проблему, визначити нові цілі та спроби вирішення завдань щодо зменшення шкоди від покарання.

У цьому контексті важливо обґрунтувати належність певних, справді небезпечних, діянь до «злочинних» та оптимізувати систему покарань, мінімізувати її шкідливі наслідки.

При скасуванні страти, що є аксіомою для більшості країн світу, позбавлення волі є найсуворішим видом покарання.

До того ж застосування позбавлення волі теж має співвідноситися з принципом доцільності та адекватності, а не з нині панівним підходом – що більше, то краще. Такий вид покарання має бути зведено до мінімуму. Це визнають і українські правники: рівень рецидиву корелюється зі строком позбавлення волі, призначеного судом винному у злочині – що довшим є цей строк, то вищим – рівень рецидиву. Це засвідчує необхідність гуманізації як законодавства про кримінальну відповідальність у цілому, так і практики його застосування. Наявна практика застосування Кримінального кодексу України не позбулася ганебної практики застосування покарання, яка існувала за часів Союзу Радянських Соціалістичних Республік.[1]

Французький дослідник Мішель Фуко зазначає: відомі всі недоліки в'язниці. Очевидно, що вона небезпечна,

[1] Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики України шляхом правозастосування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 16 с.

якщо не марна. І все ж таки ніхто «не бачить», на що її замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, неможливо обійтись.[1]

Безумовно, для надзвичайно небезпечних злочинців ув'язнення може стати єдиним рішенням, але знову ж таки, його мета – не змусити злочинця страждати, а захистити суспільство від можливих небезпечних злочинів. Позбавлення волі можуть застосовувати зазвичай лише за насильницькі злочини і лише щодо повнолітніх.

Терміни позбавлення волі переважно не мають перевищувати трьох років. Нині у Японії та європейських країнах вони не перевищують двох років, а найчастіше обчислюються тижнями та місяцями.

Реальне скорочення термінів позбавлення волі особливо необхідне в сучасному суспільстві, що швидко змінюється. Якщо 25 років тому засуджений, який відбув сім років позбавлення волі, опинявся після звільнення у звичних для нього умовах, то нині через сім років ув'язнення людина повертається в незвичайне і зовсім нове для неї середовище. Її колишню роботу виконують роботи та автомати, а то й просто мобільні додатки (від примітивного продажу автоматом-кавомашиною на автозаправній станції до придбання квитків онлайн тощо). Вулицями прямують таксі без водія (автопілоти вже не дивують в ОАЕ), у повітрі переміщаються безпілотники, доставляючи посилки та їжу з кафе. А діти, що виросли, проживають у різних куточках планети. Це стає звичайною справою для багатьох країн світу.

Перебуваючи в круговерті подій, ми не помічаємо цих швидких змін. А вони є, у тому числі й в Україні. Навіть

[1] Michel Foucault. Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris: Gallimard, 1975. 328 c.

мешканцям окупованого Донецька, фактично відірваним від цивілізації, важко сприйняти інформацію про електросамокати, що з'явилися на вулицях Києва і якими користуються після оплати з мобільного додатка. Та й те, що замовити та сплатити продукти харчування з легкістю можна в будь-якому столичному супермаркеті, не виходячи з власної квартири (кур'єр доставить їх додому). Розрахуватися за проїзд у метро, громадському транспорті найлегше за допомогою телефону. Через інтернет-додатки можна одружитися, зареєструвати підприємство тощо. І це за ті самі сім років їхнього життя, прожитих в іншому світі. Така абсолютна реальність мінливого світу!

Більшість кримінологів, соціологів, правозахисників єдині, мабуть, у головному – режим і система позбавлення волі не мають принижувати людську гідність. А умови відбування покарання під вартою мають характеризувати не репресивні заходи, а реадаптація та ресоціалізація засуджених, підвищення їхнього освітнього рівня, навчання нових професій чи набуття вищого професійного рівня. Пам'ятаємо, що якість життя людини безпосередньо пов'язана з її прагненням до досконалості. Ув'язнені мають перебувати у прийнятних, людських умовах, забезпечуватися якісним харчуванням, відповідною медичною допомогою, можливістю легально користуватися сучасними гаджетами (телефон, комп'ютер). І це не лише добрі побажання, а реальність, що вже існує, наприклад, у країнах Північної та Західної Європи, в яких створено систему пробацій (випробувань), що дозволяє суворо диференціювати умови відбування покарання залежно від його терміну, поведінки ув'язненого тощо.[1]

[1] Див.: Seiter R. Corrections: An Introduction. NJ.: Pearson Prentice Hall, 2005.

Інтегральним показником жорсткості кримінальної юстиції є рівень ув'язнених на 100 тисяч населення. Статистика засвідчує, що лише в останнє десятиліття, приблизно з 2010 року, і лише в європейських та інших економічно розвинених країнах, намітилася тенденція скорочення кількості ув'язнених.

Однак все ж таки в різних інформаційних оглядах, публікаціях ООН наводять дані про зростання числа ув'язнених як тенденцію, характерну для більшості країн усього світу. Загальна кількість ув'язнених у світі збільшилася на 24% впродовж 2000–2020-х років, що, незважаючи на значні відмінності між континентами та всередині континентів, збігається з імовірним зростанням загальної чисельності населення світу за той самий період. У 2018 році у Світовій доповіді про в'язниці повідомлялося, що понад 10 740 000 осіб перебувають у пенітенціарних установах по всьому світу або як особи, які перебувають у попередньому ув'язненні/заарештовані або засуджені та засуджені до позбавлення волі. Наявні різні тенденції застосування тюремного ув'язнення на регіональному рівні. Упродовж 2000–2015 років загальна кількість ув'язнених в Океанії збільшилася на 60%, а в Америці – на понад 40% у цілому: на 14% у США, на понад 80% у країнах Центральної Америки та на 145% у країнах Південної Америки.[1]

У США найбільше ув'язнених порівняно із загальною чисельністю населення – 655 ув'язнених на 100 тисяч населення. Разом із збереженням смертної кари, такі факти не дають змоги вважати США країною, в якої, з погляду кримінології, варто переймати досвід.

[1] Див.: https://www.unodc.org/e4j/en/crime-prevention-criminal-justice/module-6/key-issues/2--current-trends--key-challenges-and-human-rights.html

Найменші показники стосуються Японії: 41 ув'язнений на 100 тисяч населення. Далі – країни Європи, зокрема, Швеція – 59, Нідерланди – 61, Німеччина – 76, Австрія – 98, Італія – 99, Франція – 104, Угорщина – 173, Польща – 192, Латвія та Естонія по 195, Чехія – 204 ув'язнених на 100 тисяч населення (дані до 2018 р.). Станом на 31 січня 2020 року в 52 державах-членах Ради Європи перебувало понад 1,5 мільйона в'язнів у 51 адміністрації в'язниць. Найчастіше (близько 260 тисяч ув'язнених або 17,7% від загальної кількості) людей запроторювали за ґрати за статтями, пов'язаними передусім із наркотиками, далі крадіжками (199 тисяч ув'язнених або 13%) та вбивствами разом із замахами (169 тисяч ув'язнених або 12%). У цілому, як наголошують у Раді Європи, кількість в'язнів у 2020 році трохи знизилась. Починаючи з 2013 року, коли їх кількість загалом сягала 131 особи на 100 тисяч населення, цей показник щороку падав.[1] За словами вже згадуваного професора Марсело Аебі (Marcelo Aebi), керівника дослідницької групи з Університету Лозани, автора щорічних доповідей кримінальної статистики для Ради Європи, це скорочення частково відображає зменшення традиційних правопорушень, таких, як крадіжки та розбійні напади.

В Україні кількість осіб, позбавлених волі на початок 2020 року, становила близько 143 особи на 100 тисяч населення, що є досить високим показником. Але загальна кількість ув'язнених зменшується щороку. Це засвідчує статистика кількості осіб у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи:

[1] Див.: Aebi, M. F., & Tiago, M. M. (2021). SPACE I - 2020 – Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison populations. Strasbourg: Council of Europe.

01.01.2001 – 222 254 особи;
01.01.2007 – 160 725 осіб;
01.01.2008 – 149 690 осіб;
01.01.2009 – 145 946 осіб;
01.01.2010 – 147 716 осіб;
01.01.2011 – 154 027 осіб;
01.01.2012 – 154 029 осіб;
01.01.2013 – 147 112 осіб;
01.01.2014 – 126 935 осіб;
01.01.2015 – 73 431 особа;
01.01.2016 – 69 997 осіб;
01.01.2017 – 57 858 осіб;
01.01.2018 – 57 100 осіб;
01.01.2019 – 55 078 осіб;
01.01.2020 – 52 863 особи;
01.01.2021 – 49 823 особи.

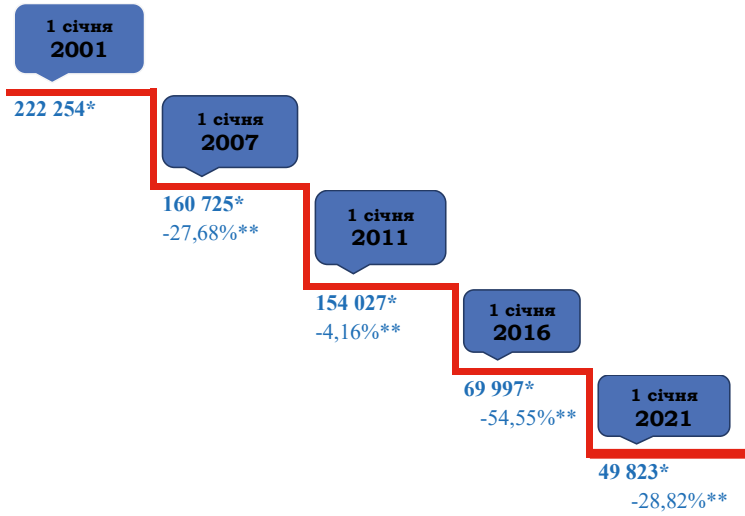

** Загальна кількість осіб у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи.*
*** Динаміка зміни чисельності осіб у місцях позбавлення волі у %.*

Отже, за останні 20 років динаміка чисельності осіб у місцях позбавлення волі зменшилась на 77,5%. А починаючи з 2017 року, кількість осіб, які перебувають у таких місцях, стабільно зменшується на 3–5% щороку.[1] Таке зниження – позитивна тенденція у цьому питанні.

Крім сухих статистичних даних про кількість засуджених до відбування покарання у місцях позбавлення волі, значущим є реальні умови відбування покарання. Спеціальним міжнародним документом, спрямованим на забезпечення найменших вимог до умов утримання ув'язнених, є мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими. Однак наявні порушення елементарних прав людини в пенітенціарних установах багатьох країн суперечать фундаментальним міжнародним правовим актам, серед яких Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

Фактично всі тридцять років незалежності Державна кримінально-виконавча служба України функціонує в умовах постійного реформування – успадкована радянська репресивна система виконання покарань досі знаходить відлуння у рішеннях ЄСПЛ щодо нелюдських умов утримання засуджених у виправних колоніях та слідчих ізоляторах. Головним результатом діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України має бути повернення у суспільство громадянина для нормального життя. Науковці констатують, що сама ця сукупність заходів аналітичного, координаційного, виховного, запобіжного, контрольного, організаційного

[1] https://kvs.gov.ua/new/note/7920/

характеру, що вживають суб'єкти, наділені державно-владними повноваженнями на спеціально-кримінологічному, індивідуальному, віктимологічному рівнях по відношенню до засудженнях осіб та персоналу органів і установ, і є кримінологічною діяльністю Державної кримінально-виконавчої служби України.[1]

Зрозуміло, що лише цього недостатньо. Покладатися на одну спеціалізовану службу було б неправильно, адже такий кримінологічний напрям роботи не може принести користь за загального карального підходу держави. Нині функціонування інститутів влади спрямовано на надмірно жорстке застосування законодавства, розширення того, за що можна притягнути і тих, кого можна притягнути до кримінальної відповідальності.

Фундаментальних наукових та аналітичних праць, які б об'єктивно висвітлили стан пенітенціарної системи в Україні, небагато. Слушним є звернення до європейських інститутів, які мають можливість моніторити ситуацію у цій сфері, щоб незалежно висвітлювати означену тематику.

Згідно з даними Європейського інституту щодо запобігання злочинності та контролю над нею, Україна належить до тих європейських країн, у яких перебуває найбільша кількість засуджених, хоча при цьому наявна позитивна динаміка у вигляді зниження кількості ув'язнених.[2]

Більш предметно це вивчає Європейський комітет Ради Європи із запобігання катуванням і нелюдському,

[1] Спільник С. І. Теоретико-прикладні засади кримінологічної діяльності державної кримінально-виконавчої служби України: дис. … док. юрид. наук: 12.00.08 Запоріжжя, 2021. С. 18–19.

[2] International Statistics on Crime and Justice. Helsinki 2010, C.144 HEUNI_ tn.indd (unodc.org)

або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКПТ). Представники Європейського комітету проти тортур відвідують місця позбавлення волі в країнах, що підписали Конвенцію, і публікують звіти про порушення цієї Конвенції. Це перший в історії міжнародний орган, який спеціалізується на запобіганні катуванням, задає стандарт для місій щодо з'ясування неприпустимих фактів у місцях позбавлення волі. У цілому доповіді Комітету засвідчують, що ситуація в Україні прогресувала від жахливої до просто поганої.

Під час візиту у грудні 2017 року Комітет Ради Європи закликав у своїх звітах українську владу невідкладно вжити заходів, аби змінити жахливу ситуацію у в'язницях.

Наголошувалося, що більшість відвіданих установ позбавлення волі вразили «поганими, а часом навіть жахливими умовами», особливо у Києві та Львові. «Ситуація у київському слідчому ізоляторі погіршилася після попереднього візиту у 2016 році. Адже зараз він переповнений, а умови тут можна розцінювати як нелюдські та принизливі. Майже в усіх відвіданих в'язницях досі існує насильство між ув'язненими», – йдеться у звіті.[1] Кількість осіб, які перебувають у попередньому ув'язненні, останніми роками залишається все ще високою, наприклад, близько 37% до зазначеного періоду 2020 року. Це вказує на ймовірно надмірне використання попереднього ув'язнення в Україні.

Безперечно, в Україні необхідно вжити заходів для забезпечення більш обмежувального підходу до використання попереднього ув'язнення, встановивши суворі

[1] BBC NEWS Україна «Жахливо та принизливо». Рада Європи про в'язниці України. 6 вересня 2018 р.

обмеження на його використання та заохочуючи ширше застосування альтернативних заходів, не пов'язаних із утриманням під вартою.

Аналіз Європейського комітету із запобігання катуванням показав, що Україна довго не виконувала певні стратегічні рекомендації.[1]

У висновках рекомендацій щодо пенітенціарної системи України вказується, що «проведений аналіз засвідчує тривале, понад 20 років, невиконання Україною стратегічних рекомендацій Європейського комітету щодо запобігання тортурам». Серед них: небажаність колективного утримання у камерах; норми площі у слідчих ізоляторах (нині становлять 2,5 м^2 замість 4 м^2); надмірна ізоляція осіб під вартою, як від зовнішнього світу, так і в середині установ; відсутність зайнятості для осіб під вартою та засуджених на довічний термін; недостатня зайнятість осіб у колоніях; систематична сегрегація засуджених на довічний термін від інших засуджених; частота та порядок проведення побачень; порядок застосування та умови дисциплінарної ізоляції; фіксація тілесних ушкоджень; видача гігієнічних засобів; якість харчування; медичне обслуговування.

В аналізі зазначено, що нові рекомендації також не виконуються, хоча деякі з них надаються вже 10–15 років поспіль. Тому серед них: збільшення частоти миття ув'язнених до двох разів на тиждень; запровадження роботи з наркозалежними; зміна порядку відеоспостереження за засудженими, щоб забезпечити право на приватність; скасування плати за побачення;

[1] Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 4 to 13 August 2020. https://rm.coe.int/1680a0b93c

скасування двадцяти чотирьох годинних змін персоналу у в'язницях, поліпшення умов праці; зміна конструкцій та розмірів прогулянкових двориків; скасування ст. 391 Кримінального кодексу України (злісна непокора законним вимогам адміністрації виправної установи); підпорядкування тюремної медицини Міністерству охорони здоров'я; забезпечення перспективи визволення для довічно засуджених.

Також ідеться про рекомендації системного характеру: запровадження позитивних відносин між персоналом та ув'язненими; подолання насильства між ув'язненими, неприпустимість використання адміністрацією одних ув'язнених для контролю над іншими; забезпечення належної медичної допомоги; будівництво нових слідчих ізоляторів або перебудова та ремонт наявних.

Кількість невиконаних рекомендацій Комітету вже давно перевищує кількість виконаних. Невиконання безлічі рекомендацій, які повторюються протягом десятків років, показує ставлення України до своїх міжнародних зобов'язань та становище у сфері захисту прав ув'язнених. Ця проблема лише поглиблюється.

Мабуть, зміни у статті 24 Кримінально-виконавчого кодексу України – найбільша юридична перемога, що сталася у пенітенціарній системі. Згідно з ними, громадськість, депутати, журналісти мають право відвідувати колонії без попередження, під час візитів вести відеознімання та спілкуватися із засудженими. Якщо раніше про жахливі умови утримання в деяких колоніях можна було лише здогадуватися, то після запровадження норми, завдяки моніторинговим візитам громадських організацій, проблема стала очевиднішою. Закритими для подібних візитів поки що залишаються лише слідчі ізолятори.

Покаранням у вигляді смертної кари є вбивство, тобто той самий злочин. Неприпустимим, на думку більшості кримінологів,є його здійснення державою. Про це ще у XVIII столітті писав Ч. Беккаріа: «Смертна кара не може бути корисна, тому що вона подає приклад жорстокості ... Мені здається безглуздим, що закони, ... які забороняють і карають вбивство, самі здійснюють його і для відрази громадян від вбивства самі наказують вчинення його».[1] Смертну кару Джордж Бернард Шоу назвав «найгіршим видом вбивства».

Неприпустимість смертної кари, неефективність, а то й негативна «ефективність», позбавлення волі, при неможливості нині в принципі відмовитися від покарання у цілому, актуалізують необхідність розробляти та вдосконалювати заходи покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Це обмеження волі чи короткострокові арешти разом із штрафними санкціями, різні види громадських робіт, зокрема виправних, примусових, обов'язкових та інших.

Сучасні можливості обмеження волі у вигляді електронного стеження роблять його одним із перспективних і все більш поширених заходів покарання. Можливо, потрібні відповідні дослідження, аби довести, що короткочасний арешт є ефективним засобом щодо неповнолітніх засуджених.

Однак треба прямувати далі. Шукайте альтернативи покаранням, а не лише альтернативні покарання – ідея Нільса Крісті, що ідеально відповідає нинішньому періоду.[2] Все рішучіше лунають пропозиції щодо формування

[1] Беккаріа Ч. Про злочини і покарання. М., 1939. С. 308.

[2] Limits to Pain: The Role of Punishment in Penal Policy by Nils Christie. Wipf & Stock Publishers, 2007, p.122.

та розвитку альтернативної, некримінальної юстиції для врегулювання відносин «злочинець – жертва», а також переходу від «каральної юстиції» (retributive justice) до «юстиції відплатної» (restorative justice).[1]

Сутність цієї стратегії пов'язана з тим, щоб за допомогою доброзичливого та незацікавленого посередника (щось на кшталт «третейського судді») врегулювати відносини між постраждалим та злочинцем. У багатьох випадках корисливих злочинів потерпілий більш зацікавлений у реальному відшкодуванні завданих йому збитків, аніж у тому, щоб «посадити» винного і зазвичай протягом багатьох років чекати на результати виконання зобов'язань за задоволеним у кримінальному процесі цивільним позовом. А особа, яка скоїла цей злочин, скоріше буде готова відшкодувати збитки, ніж «йти до в'язниці». Досвід такого розв'язання конфлікту «злочинець – жертва» наявний у країнах із сильними общинними зв'язками та авторитетом старійшин, поступово запроваджується в інших державах. Проблема альтернативної юстиції особливо актуальна стосовно злочинності неповнолітніх.

Попри обурені крики про ще більш жорстку боротьбу з корупційною злочинністю та посилення покарання, вона у нинішньому стані виглядає абсолютно безглуздою. Держава заснувала безліч правоохоронних, а по суті контролюючих органів, співробітники яких займаються «полюванням» одне на одного. Митника вистежує працівник ДБР, фіксуючи отримання неправомірної вигоди, працівника ДБР може задокументувати працівник СБУ, представник СБУ – представника структури

[1] Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social and Restorative Justice: Special Issue on The Phenomenon of Restorative Justice, 1998. Vol. 1 № 1.

НАБУ або знову ДБР. І хтось із них, отримавши 500 доларів, має вирушити до місць позбавлення волі майже на 10 років. Може, доцільніше створити умови, за яких правоохоронець не має можливості отримати хабаря, неможливо ухвалити незаконні рішення, виключити ситуацію безпосереднього контакту з потенційним хабародавцем тощо. А яку передбачити кару? Може, позбавити роботи у структурі, якій правоохоронці віддали довгі роки, без можливості врахування стажу роботи на державній службі, неможливості знову влаштуватися в інший державний орган, або громадські роботи, грошовий штраф та конфіскація майна – усе це вже буде покаранням для чиновника чи правоохоронця.

Загалом ідеться про перехід від стратегії «війни зі злочинністю» (англ.: «War on crime») до стратегії «скорочення шкоди» («Harm reduction»). Це становить абеткову істину для багатьох європейських учених. Однак західні політики зважають і на те, що традиційні каральні заходи щодо осіб, викритих у злочинах, ірраціональні, дороговартісні та негуманні, і було б раціональніше, дешевше та гуманніше демонтувати традиційний кримінально-правовий контроль та замінити його компенсувальними соціально-політичними заходами.[1]

На цьому наголошується у Рекомендації 11-ї доповіді Національної Комісії США з кримінальної юстиції: «змінити порядок денний кримінальної політики від «війни» до «миру».[2] Зменшити виправні надії на тюремне ув'язнення і звернути більше уваги на громадське

[1] Kritische Kriminologie in der Diskussion: Theorien, Analysen, Positionen (German Edition). Reinhard Kreissl (Herausgeber). VS Verlag für Sozialwissenschaften. 1995.

[2] Donziger S. The Real War on Crime: The Report of the National Criminal Justice Commission. Harper Collins Published, Inc, 1996, p. 218.

виправлення (community correction), – радить професор Баркан (Steven E. Barcan) у 14-й із 23 рекомендацій своєї книги «Кримінологія: соціологічне розуміння».[1]

Отже, тенденції системи покарання у розрізі соціального контролю за злочинністю в демократичних економічно розвинених країнах орієнтують на: 1) скорочення кількості діянь, заборонених під страхом кримінального покарання; 2) лібералізацію засобів і методів покарання; 3) запровадження альтернативи наявному кримінальному покаранню; 4) відсутність смертної кари; 5) пріоритет превенції. Саме тому у сучасній Україні корегування практики призначення покарання є надзвичайно важливим напрямом кримінально-правової політики.

[1] Barkan S. Criminology. A Sociological Understanding. Prentice Hall. Upper Saddle River, 1997, p. 542.

18. КРИМІНОЛОГІЯ, СУМІЖНІ НАУКИ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

Викладання будь-якої дисципліни у юридичному закладі вищої освіти зазвичай розпочинають з розділу про предмет вивчення, методи дослідження та зв'язок із суміжними науками. Тема завжди здавалася абсолютно нудною та нецікавою. Відбувалося це, зокрема, тому, що на початковій стадії навчання було відсутнє навіть поверхове розуміння про навчальний предмет і, до того ж, про ті суміжні дисципліни, з якими його необхідно було порівнювати.

Однак після глибшого вивчення курсу починаєш усвідомлювати, якими важливими є знання споріднених та інших наук, специфічні методи пізнання, сфера застосування в інших суміжних дослідженнях. Без цього розуміння не розібратися в тонкощах кримінології. До того ж питання методології для дослідника стосовно наявного рівня розвитку кримінології в Україні постають на перший план.

Саме тому ці надзвичайно корисні для кримінолога складові не проігноровано, а розглянуто в цій книзі, хоча й залишено в заключній частині. За ступенем важливості їх необхідно поставити на лідируючі позиції.

Сподіваємося, що здобувачам, які предметно вивчають кримінологію як науку, це буде зрозуміло.

ПРО ПРЕДМЕТ

У традиційному розумінні кримінологія (лат. crimen – злочин, грец. λογοσ – вчення) – наука про злочинність, окремі злочини. Предмет кримінології зазвичай охоплює: 1. Злочинність; 2. Її причини та умови; 3. Особу злочинця; 4. Протидію; 5. Віктимологію (наука про жертву злочину).

Однак усіма своїми міркуваннями ми прагнули акцентувати на спірності об'єктивного існування злочинності. І сам факт того, що її розуміння породжує суперечки, лише чергове підтвердження. Адже ні в кого немає бажання розпочинати диспут про спірність законів всесвітнього тяжіння. Однак завжди постають сумніви щодо того, що не об'єктивне, але існує у свідомості, фантазії людей. Кримінологія, на думку багатьох дослідників – вчення про «злочинність», якої не існує в природі, наука про те, що саме якась конкретна держава тут і зараз вирішила вважати «злочинним» (криміналізувавши, включивши до кримінального закону). При цьому інша держава може так не вважати.

Таке розуміння означеного питання, звісно, не є нашим власним відкриттям, до нього тяжіє все більше вчених-кримінологів, зокрема й в Україні. Щонайменше, таке уявлення має право на існування як окремий етап розвитку кримінології чи як про альтернативна (інша) кримінологія.

Тоді постає запитання: «Як можна щось вивчати, якщо воно об'єктивно не існує?». Очевидно, у цьому немає жодних суперечностей. Тим ми й відрізняємося від

інших видів тваринного світу, ще з моменту когнітивної революції, коли щось «вигадане» людиною є одночасно якоюсь об'єктивною субстанцією. Американський співак Елвіс Преслі помер 1977 року, майже 50 років тому, проте в уяві багатотисячних фанатів він абсолютна реальність і сувенірна продукція з його зображенням продається на десятки тисяч доларів. Бренд «Gucci» нині не стосується італійської родини і засновників продукції з однойменною назвою. І цінність його для дикого амазонського племені буде нижчою за жменю фруктів. Однак у сучасному світі саме віртуальне ім'я, вказане на футболці, змінює її ціну часом у десятки разів. А тепер додайте сюди віртуальні гроші (наприклад, криптовалюту), які і в руках потримати неможливо. Віртуальна об'єктивність є реальністю. І, по суті, все право пронизане цим.

Тож предмет кримінології у такому іншому розумінні значною мірою повторює предмет традиційної кримінології. Але різниця у деталях. Саме ці деталі вказують на інший підхід до науки, що вивчається. Отже, для розуміння, що таке кримінологія у такому уявленні, необхідно окреслити її предмет так:

- історія злочинності та порівняльна кримінологія. Йдеться про історію злочинності та осіб, яких вважали злочинцями, аналіз і порівняння правових та соціальних підходів у протидії й оцінювання злочинності в різних країнах;
- поняття злочинності як сукупності діянь, визнаних державою протиправними, злочинами тут і зараз;
- фактори, що впливають у часі та просторі на ступінь поширення діянь, визнаних державою злочинними, інші причини, що впливають на

визнання державою (владою) певних діянь як кримінальних правопорушень;
- злочин як індивідуальний поведінковий акт, ментальні властивості людей, механізм скоєння індивідом того, що держава вважає злочинним;
- окремі види злочинів, що виокремлюються за змістовим (корисливі, насильницькі проти особи, корупційні) або іншим критерієм (жіноча, організована, міжнародна злочинність; злочини, вчинені неповнолітніми тощо);
- жертва злочинів (віктимологія). Існує думка, що немає потреби виокремлювати галузь кримінології під такою назвою. Справді, злочинець і потерпілий становлять нерозривну єдність, можливо, немає необхідності виділяти віктимологію як самостійну науку про вивчення жертви злочинів. Однак, як один із предметів кримінології, віктимологія має право на існування;
- соціальний контроль за злочинністю.

Світова практика доводить, що за якісного вивчення предмета злочинності потрібен об'єднаний аналіз трьох систем даних: офіційної статистики, результатів соціологічних досліджень та експертних оцінок.

ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Акцентуючи на зв'язках з іншими науками, зазначимо, що кримінологію споконвічно пов'язують із кримінальним правом, поєднуючи їх в одну правову спеціальність.

Змістом кримінального права є злагоджена система кримінально-правових поглядів, ідей, уявлень про

злочин та покарання. Скасуйте конкретну норму кримінального кодексу, весь кримінальний закон та відповідні діяння, злочинності із погляду принципу формальної визначеності права не стане. Інша річ, що вбиватимуть, грабуватимуть, ґвалтуватимуть, але це не будуть злочини.

З огляду на практичні міркування, при описі злочинів без деяких понять та класифікацій, що містяться в кримінальному законі, обійтися просто не можна. Це стосується, зокрема, поділу злочинів на категорії за ступенем тяжкості та видами злочинів за розділами Кримінального кодексу України, проведеної в законі градації відповідальності залежно від віку осіб, які вчинили злочини, допущеної повторності, суб'єктивного ставлення до діяння (умислу чи необережності). Усе це хіба що визначає кримінологічну класифікацію злочинів і злочинців. Тому кримінологи змушені користуватися понятійним апаратом закону для того, щоб бути правильно зрозумілими тими, хто його застосовує.

Однак постає запитання: «Чи кримінологія повинна при осмисленні того, що ми називаємо злочинністю, спиратися тільки на юридичне поняття злочину, взятого, переважно, із Кримінального кодексу?». Це важливі для нашого предмету дослідження питання, які не часто обговорюються в юридичному середовищі. Юридичний аспект злочинності виявляється в тому, що закон у якомусь сенсі, хоч і вигаданий законодавцем, є джерелом злочинів. Однак в одному випадку він відносно справжній, в іншому – уявний (фіктивний) і навіть доведений до абсурду. І нескінченна криміналізація чи декриміналізація певного явища вкотре доводить це твердження.

Фікція породження законом злочинів у тому, що від волі законодавця залежить, які вчинки заборонити, встановивши на них кримінальне покарання, а які – ні. У різні періоди сучасної України ми це неодноразово спостерігали і докладно описали це у попередніх розділах. Наприклад, декриміналізація товарної контрабанди у 2012 році, фіктивного підприємництва (ст. 205 Кримінального кодексу України) у 2019 році. Навпаки, криміналізовано навмисні дії щодо виготовлення фальсифікованих лікарських засобів (ст.321[1] Кримінального кодексу України) у 2011 році.

При цьому ми легко згадаємо діяння, які прямо не заборонено кримінальним законом, а люди потерпають від них незрівнянно більше, ніж від діянь, законодавчо визнаних злочинними. І навпаки, необґрунтований чи несправедливий закон іноді нав'язує суспільству необхідність визнання злочином того, що насправді не є таким шкідливим для оточуючих або зовсім нешкідливе. За такого підходу кримінологія, зайнята осмисленням злочинності, виявилася б залежною від розсуду влади. Це, безсумнівно, обмежує і ставить у певні рамки науку. Але не треба забувати: закон і право – аж ніяк не завжди міра свободи та справедливості.

Отже, кримінологія потребує, щоб, не замикаючись на кримінально-правовому визначенні понять, зокрема злочину, виробити свої власні кримінологічні поняття, більшою мірою відповідні її сутності. Зрозуміло, що в юриспруденції уявлення про злочин, осіб, які їх вчинили, обмежене визнанням їх у законі; інакше місце кримінального права заступило б свавілля. У кримінології виходять з того, що закони, які ухвалює держава, часом не завжди адекватні і слушні. Тоді злочин варто розуміти ширше за таке поняття, як діяння, що становить для суспільства значну небезпеку, безвідносно до

визнання його як такого законом і без урахування формальних ознак.

Згадані аспекти визначають зв'язок кримінології з іншими науками, зокрема, неюридичними. У цьому разі варто вказати на відмінності у розумінні кримінології в Україні та країнах Європи. Зокрема, стосовно того, що в нашій країні кримінологія традиційно пов'язана насамперед із кримінальним правом, а європейська давно відійшла від такої вузької спеціалізації і «дрейфує» ближче до соціології, політології.

Можна сміливо констатувати, що сучасний етап розвитку зарубіжної кримінології все більше пов'язаний із соціологією злочинності. Як відомо, соціологія вивчає будь-які явища, що існують у суспільстві, звідси соціологія влади, соціологія сім'ї, соціологія міста, соціологія певних соціальних груп тощо.

Оскільки сама злочинність – це породження держави, кримінологія найтісніше має бути пов'язана з політологією. Політичний режим, сама форма державного устрою багато в чому визначають ставлення держави до злочинних виявів, криміналізують дії, формують сутність і види соціального контролю. При цьому держава сама може сприяти процвітанню деяких виявів кримінальних діянь. Наприклад, корупції, підробленню документів – сертифікатів про вакцинацію під час коронавірусної пандемії.

Беззаперечним є зв'язок з історичною наукою. У ній – зміна ставлення до конкретних злочинів суспільства і влади (криміналізація, декриміналізація) та всього явища, яке називають злочинністю, до осіб, які їх вчинили (ліберальний, тоталітарний). Результати протидії у значному проміжку часу, який дає вичерпну відповідь про рівень ефективності, а найчастіше неефективності, заходів покарання тощо. Певні події конкретної

історичної епохи багатовекторно впливають на рівень, структуру та динаміку злочинності.

Зрозумілий зв'язок кримінології з економікою. Економіка – один із криміногенних або антикриміногенних факторів. Не варто забувати про наявність економічної злочинності.

Очевидним є зв'язок із географією, оскільки злочинність не однаково поширена як між державами, так і серед регіонів однієї держави. При тому, що зростання і укрупнення міст (урбанізація, агломерація) припадає на XX–XXI століття, унаслідок чого відбулося розселення людей, найвищі темпи зростання злочинності спостерігаються саме у великих містах. Концентрація населення призводить до ускладнення взаємин між людьми, збільшення стресових, конфліктних ситуацій і водночас пов'язана з більшими можливостями.

Зазначені тенденції спостерігаються майже в усіх країнах світу. Дослідження, проведені в розвинених країнах, показали, що рівень злочинності та віктимізації пропорційно залежить від кількості мешканців, які їхнаселяють. Згідно зі статистикою, у містах повсюдно спостерігається вищий рівень злочинності, ніж у сільській місцевості. За даними Федерального Бюро розслідувань США, зі збільшенням чисельності населення від 10 тисяч до одного мільйона жителів рівень особливо тяжких злочинів, як-от вбивств, розбоїв, кваліфікованих крадіжок, викрадення автотранспортних засобів, мають тенденцію до стабільного збільшення. Рівень насильницьких злочинів у містах із населенням понад один мільйон жителів ушестеро вищий, ніж у містах із населенням 10 тисяч осіб, очевидно у відносних показниках.[1]

[1] Див.: Филонов В. П., Федоренко Д. В. Преступность в особо крупном промышленном городе: состояние, причины и меры по ее предупреждению. Донецк: ДИВД МВД Украины, 2002.

У процесі вивчення проблем кримінології ми також неодноразово зверталися до багатьох інших наук. Зокрема, статистики як галузі знань, що розглядає питання збору, вимірювання, моніторингу, аналізу кількісних або якісних даних та їх порівняння. Ми зверталися до філософії, психології і навіть еволюційної біології, в яких повідомляється про особливості людського розвитку, відмінності ментальності людей, погляди на життя конкретних індивідуумів. Усе це формує цілісну картину того, що ми намагаємося досконало вивчити у нашому предметі.

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ТА ПРИНЦИПИ

У кожному класичному гуманітарному науковому дослідженні використовують звичний набір методів, як-от індукція, дедукція, діалектичний матеріалізм, системно-структурний, формальний та логічний методи, аналіз, синтез. За прийнятою формою викладу наукових праць про послуговування ними зазвичай вказують у вступі. Однак на практиці всі ці методи, які нібито використовуються, перетворилися на банальні шаблони, виявити які часто важко.

Знання про будь-який предмет дійсності зазвичай відносне, неповне і обмежене. Тому методологія, як основа вивчення та здобуття знань, дуже важлива.

Кримінологу необхідно відійти від застарілих методів, проголошених принципів та категоріальних понять особистості «добропорядного громадянина», які ненав'язливо перейшли з радянського періоду (згадаймо «правильного громадянина»). А також від ідей про те, що з розвитком суспільства та поліпшенням економічного

стану людина неодмінно вдосконалюватиметься, і ми переможемо злочинність, та й того, що всі процеси у світі розвиваються по висхідній від поганого до хорошого.

Зрозуміло, що принципи логіки мають застосовуватися у будь-якому дослідженні, навіть якщо ви не описали його. Але поза формальним підходом вивчення кримінології, мені видається, дослідник має додержуватися, насамперед, таких понять як теорія еволюції життя (мінливість, спадковість, відбір). Це передбачає принцип універсальності законів світобудови. Всесвіт – це єдина система, що саморозвивається, в якій неминуче присутні випадкові фактори, що впливають на її розвиток. Усі процеси протікають в умовах деякого рівня невизначеності, хаосу. У Всесвіті панує спадковість: сучасне і майбутнє залежать від минулого. Тому основним для нас у вивченні злочинності є принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності.

Нарешті, зважаймо на принцип комплементарності (додатковості) як найважливіший методологічний принцип науки, що сформулював 1927 року лауреат Нобелівської премії Нільс Бор. Фізик-теоретик Нільс Бор надав йому глибокого гносеологічного сенсу, вказавши, що будь-які істинно значущі явища природи, наприклад «життя», «фізична система», не можна однозначно окреслити за допомогою слів, і тому вони потребують для свого визначення принаймні двох взаємовиключних додаткових понять.

Наприклад, фізична картина явища та його математичний опис доповнюють одне одного. Фізична картина явища нехтує деталями і пов'язана з математичною точністю, тоді як точний математичний опис явища, навпаки, ускладнює його розуміння. Зважаючи на ці міркування, важко однозначно виокремити користь

і шкоду кримінального покарання, законотворчу і правозастосовну діяльність держави.

Отже, принцип додатковості, що сформулював Нільс Бор (contraria sunt complementa), вказує на те, що лише суперечливі, взаємовиключні концепції в сукупності можуть повністю описати досліджуваний об'єкт.

Значущими у вивченні злочинності є емпіричні дослідження, що використовують такі методи, як аналіз статистики, аналіз документів, опитування населення та окремих його груп, спостереження, інтерв'ю, експеримент. Усе більшої ролі в нашому цифровому світі набуває математичний аналіз предмета кримінології. Однак усі методи мають узгоджуватися з неможливістю пізнати «істину в останній інстанції».

Сучасні зарубіжні кримінологічні теорії пропонують нову методологію: теорію хаосу, теорію катастроф, синергетику, квантову механіку, використання таких понять, як дивний атрактор (хаотична поведінка детермініcтичної системи), біфуркація (термін походить від лат. bifurcus — «роздвоєний»).

Учені вже тривалий час констатують поетапне прискорення циклів, етапів розвитку людства. Однак нині надзвичайно швидка мінливість стала однією з характеристик сучасного суспільства. Такі процеси мають привести життєдіяльність людей до абсолютно іншої якості. Якої – абсолютно невідомо. І така невизначеність є ще однією характеристикою сучасного стану суспільства та його пізнання. Цей процес продовжує набирати обертів. «Крива» розвитку наближається до «вертикальної» лінії зі складно передбачуваними наслідками. Нині з появою штучного інтелекту прогрес стає складнодоступним для людського розуміння – такими високими є його темпи розвитку.

Тепер усе складніше й складніше уявити, що буде далі з нашим суспільством. Безсумнівно, це також стосується і предмета, що ми вивчаємо – злочинність та протидія їй.

На жаль, у сучасному вітчизняному науковому середовищі вивчення проблем злочинності, методології не стали предметом якісних дискусій. Їхнє обговорення було найчастіше тенденційним, емоційним, поверховим і відбувалося загалом у соціальних мережах або на телевізійних шоу. Сталася чергова резонансна ДТП – з'явилися гучні заяви «експертів» про посилення санкцій статей, чергове корупційне затримання чиновника – заклик до смертної кари та довічного покарання. Отже, особливої актуальності набуває проблема підготовки кадрів, здатних реалізовувати новітні дослідницькі підходи у практичній діяльності правоохоронців та правознавців. Час вимагає підготовки фахівців, здатних не лише до аналізу статистичної звітності, а й до організації та проведення різноманітних кримінологічних досліджень і поширення ідей іншої кримінології, вільної від старих та неефективних догм.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Мене можуть запитати – а навіщо ви це робите? Написали книгу, витратили купу часу. Кому це потрібно? Як можна критикувати існування статей Кримінального кодексу? Адже ми, крім того, що живемо в суспільстві, живемо і в державі, в якій є закони, правила. Їхнє недотримання призводить і має призводити до санкцій, іноді навіть дуже жорстких. Що більше правил, то краще. Життя буде стабільним і зрозумілим. Можливо. Але…

По-перше, наука не завжди надає відповіді на всі запитання. Іноді постановка питання, усвідомлення, що це проблема, яку потрібно розв'язувати, і є завданням дослідника.

По-друге, парадокс у тому, що людина взяла на себе занадто велику ношу, визначивши свою чільну роль у світі. Вона встановлює алгоритм своєї поведінки, яка іноді не відповідає алгоритму, заданому природою, потім бореться з подоланням їхніх наслідків. За кілька тисячоліть злочинність так і не зникла. А «правителі», які часто випадково перебували біля керма держави, пішли ще далі. Вони вирішили, що правила життя зумовлені не природним відбором та законами природи, а написаними ними нормами права. Чи всі ці норми справді корисні та розумні, чи допомагають вони адекватному розвитку суспільства та окремій людині?

Зрозуміло, можна заперечити, що це було завжди. Владу, правоохоронні органи, суди лаяли за всіх часів. Але чи це аргумент? Від того, що за старих часів люди не були обізнані щодо антисептиків та антибіотиків, зовсім не означає, що і в наш час потрібно користуватися нестерилізованими медичними інструментами та заговорами народних «цілителів».

Тоді неминуче постає запитання, що конкретно пропонує кримінологія? Адже останніми десятиліттями вся кримінальна юстиція України перебуває у стані реформ, проте ситуація анітрохи не поліпшується ні в об'єктивній реальності, ні у свідомості людей. Подальші перетворення можуть спричинити ще більше хаосу. Тоді зовсім неможливо буде захистити себе від свавілля та злочинців.

Маємо констатувати: наявна система правосуддя особливо нікого не захищає, а органи правопорядку фізично нікого не оберігають. Адже сьогодні вас не пограбували і не викрали ваш автомобіль не тому, що біля вас (вашого авто) стояв поліцейський. Просто на варті вашої безпеки перебуває добра воля людей, які вас оточують. А це вже складова іншого порядку, яка явно виходить за межі юриспруденції.

Дехто заперечить, що система правосуддя так чи інакше працює, а ідеальної системи досягти неможливо. Частково погоджусь і з цим. Ось, «виграв» у суді як адвокат цивільну справу, яка розглядалася за спрощеною (а значить, прискореною) процедурою. Позов був поданий у 2017 році, рішення ухвалено 2021-го. Тільки його ніхто не виконує щодо відшкодування збитків.

Українській кримінологічній спільноті необхідно по-новому розглянути підхід до науки, взаємозв'язок із практикою. Зрозуміло, що не можна не орієнтуватися

на практичні запити державних структур, тому що актуальність досліджень, суспільна потреба у розв'язанні проблем, яких вони стосуються, є. Однак проведення досліджень не повинно бути запрограмованим на зміцнення панівного порядку кримінальної політики (здебільшого несправедливого і далекого від реальності), наукове обслуговування політиків. Ми маємо виходити, на жаль, із того, що в українському суспільстві загалом досить прихильне ставлення до прошарку політиків-популістів. Виявлення надмірно спрощених установок, хибних передумов та сумнівної цінності популістських речень, карального популізму є важливою інтелектуальною зброєю в руках кримінологів і просто розсудливих людей.

Кримінологи мають допомогти владі, суспільству поліпшити умови раціонального формування кримінальної політики, що переважає над популістським позерством, за допомогою надання політикам, практичним працівникам і громадськості більш точної інформації, наукових висновків.

Звісно, що законодавець не може повністю передбачити всі суспільні наслідки своєї правотворчої діяльності. Важко передбачити, як відреагують люди на ухвалений закон і як йому слідуватимуть. Тому що надто складне соціальне життя, надто різноманітна юридична дійсність, надто несподівані наслідки. Але це зовсім не означає, що держава не повинна і не може прогнозувати наслідки своїх законодавчих зусиль. Допомогти в цьому має, у тому числі, кримінологія. Необхідно спробувати зробити прорив у плані підвищення рівня незалежності та переосмислення кримінологічних досліджень. Упевнений, що будь-яке якісне кримінологічне дослідження зрештою вплине на кримінальну політику. Сподіваюся, нам це вдасться.

Науково-популярне видання

ДМИТРО ФЕДОРЕНКО

ЗЛОЧИННІСТЬ:
ЗА МЕЖЕЮ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТОГО

(ІНША КРИМІНОЛОГІЯ)

Підготовлено до друку ***ВД «Дакор»***
Дизайнер обкладинки ***Кисельова Олеся***

Підписано до друку 20.03.2023. Гарнітура Bookman. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 11,04. Обкл.-вид. арк. 10,27.
Наклад 200 прим.

ТОВ «ВД «Дакор»
Свід. ДК № 4349 від 05.07.2012
(067) 153-96-73; vd_dakor@ukr.net
www.dakor.kiev.ua
03057, м. Київ, просп. Берестейський, 56

Федоренко Дмитро Віталійович, кандидат юридичних наук. Понад 20 років присвятив роботі у правоохоронних органах, починаючи від слідчого до керівника слідчих підрозділів МВС у різних областях України, Національної поліції України. Викладав кримінальне право та кримінологію у Донецькому інституті внутрішніх справ. Останнім часом адвокатську практику поєднує з науковою роботою. Сфера творчих інтересів: проблеми протидії злочинності та популяризація кримінології.

Шукай нас:

dakorkyiv
vd_dakor
dakor.kiev.ua

9 786178 066444

Видавничий дім Дакор